

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2014. Вип. 18. С. 110–135.

Марія ВОЙТОВИЧ

ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОГО ЕТАПУ КУЛЬТУР ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ

Пам'ятки середнього етапу верхньодністровської групи підкарпатської культури шнурової кераміки представлені повніше, ніж пам'ятки раннього, і відображають загальний розвиток та поширення населення культур шнурової кераміки на прикарпатських теренах. Загалом, до цього етапу можна зарахувати тридцять два підкурганних поховань (Нижні Гаї, курган 7, 8; Красів, курган 1, 2; Велика Озимина, курган, 1, 2; Коропуж; Болехівці, курган 4, 10, 14; Рокитно, курган 1, 2, 6; Баличі, курган 1, 15; Стоянці; Кульчиці, курган у лісі; Кульчиці, курган 2, 12, 13; Колоколин, курган 1, поховання № 2, курган 3 поховання № 2, курган 4 поховання № 1, 2, курган 5; Комарів, курган 40, 42; Стратин, курган 1, 2; Вікторів, курган 8) (рис. 1). Поселення середнього етапу – невідомі.

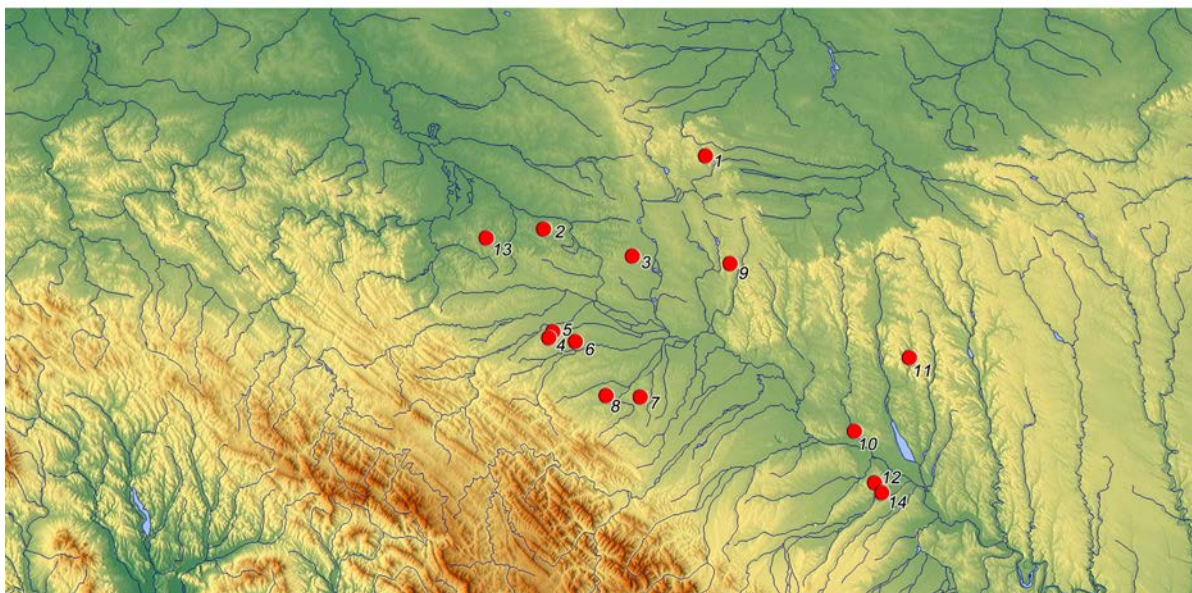

Рис. 1. Локалізація поховальних пам'яток середнього етапу КШК у Північному Прикарпатті. Львівська обл.: 1 – Рокитне, Яворівський р-н; 2 – Стоянці, Мостиський р-н; 3 – Коропуж, Городоцький р-н; 4, 5 – Кульчиці, Самбірський р-н; 6 – Велика Озимина, Самбірський р-н; 7 – Нижні Гаї, Дрогобицький р-н; 8 – Болехівці, Дрогобицький р-н; 9 – Красів, Миколаївський р-н; 13 – Баличі, Мостиський р-н. Івано-Франківська обл.: 10 – Колоколин, Рогатинський р-н; 11 – Стратин, Рогатинський р-н; 12 – Комарів, Галицький р-н; 14 – Вікторів, Галицький р-н.

Fig. 1. Localization of burial monuments of the middle stage of Corded ware culture in North Sub-Carpathian, L'viv region: 1 – Rokytno, Javoriv district; 2 – Stojantsi, Mostys'k district; 3 – Koropuzh, Horodok district; 4, 5 – Kul'chytsi, Sambir district; 6 – Velyka Ozymyna, Sambir district; 7 – Nyzhni Gai, Droghobych district; 8 – Bolekhivtsi, Droghobych district; 9 – Krasiv, Mykolaiv district; 13 – Balychi, Mostys'k district, Ivano-Frankivs'k region: 10 – Kolokolyn, Rogatyn district; 11 – Stratyn, Rogatyn district; 12 – Komariv, Galych district; 14 – Viktoriv, Halych district

Могильники розміщені переважно на вершинах хребтів [Махнік та ін., 2002, с. 481–505; Свешніков, 1974, с. 29; 1990, с. 54; Sulimirski, 1968, s. 136;] із висотними відмітками 310–450 м н.р.м. [Грибович та ін., 1996, с. 13–16; Махнік, Павлів, Петегирич, 2011, с. 9; Jarosz, 2011, s. 17]. Виняток становить курганний могильник у Великій Озимині, розташований у долині р. Бистриці [Свешніков, 1976, с. 68; Sulimirski, 1968, p. 137]. Здебільшого планувальна

структура могильників залежить від місцевих топографічних умов. Цим пояснюється те, що одні насипи розміщені лінійно (рис. 2), інші – утворюють скупчення (рис. 3–4), а подекуди зустрічаються одинокі насипи [Кобільник, 1933, с. 32].

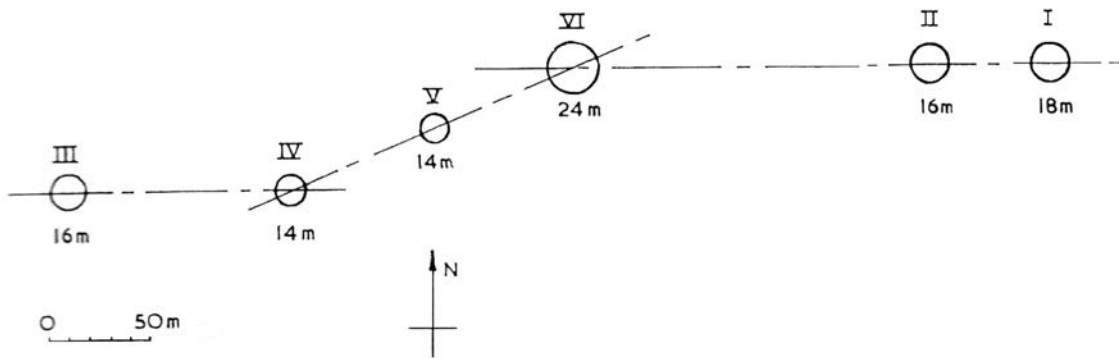

Рис. 2. Красів. План курганного могильника (за: Sulimirski, 1968, plan 5:2)

Fig. 2. Krasiv. Plan of barrow burial complex (by: Sulimirski, 1968, plan 5:2)

Підкурганні поховання верхньодністрянської групи різночасові, тому на одному могильнику виявлені насипи, зведені у різних етапах розвитку культури. Два кургани у Кульчицях (кургани 7, 8) належать до раннього етапу, натомість три інші (Кульчиці, ур. Могилки, курган, 2, 12, 13) – до середнього [Мацник, 1979, с. 56–57].

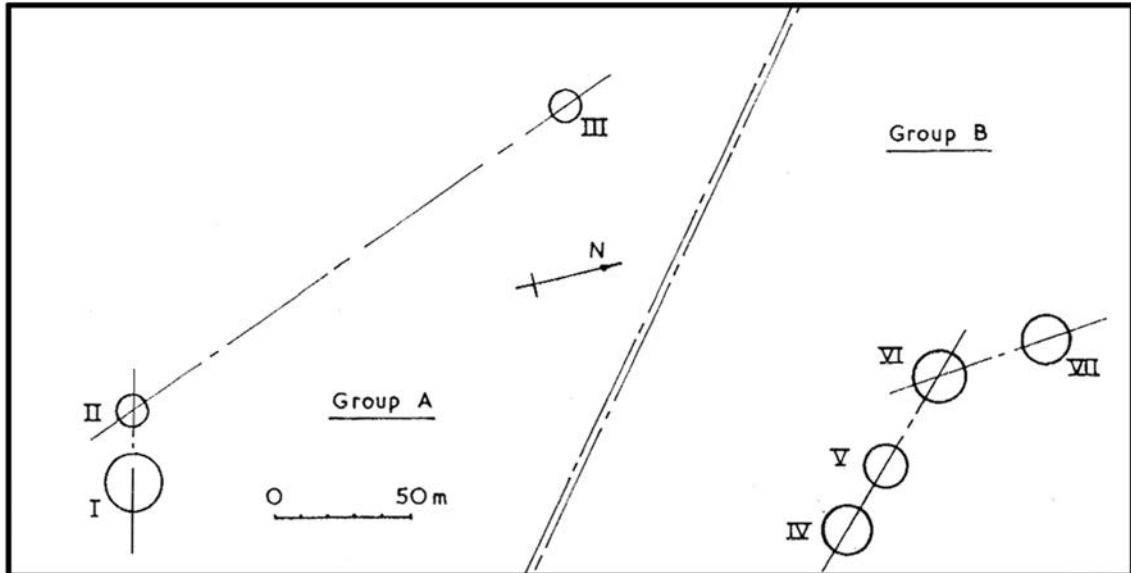

Рис. 3. Колоколин. План курганного могильника (за: Sulimirski, 1968, plan 4:1)

Fig. 3. Kolokolyn. Plan of barrow burial complex (by: Sulimirski, 1968, plan 4:1)

До різних етапів відносять кургани в Рокитному [Sulimirski, 1935, p. 22; 1959, s. 349], Комарові [Janusz, 1918, s. 216; Sulimirski, 1968, p. 105–119], Колоколині [Śmiszko, 1935, s. 155], Вікторові [Janusz, 1918, s. 220–221] та Баличах [Chizzola, 1903, s. 142]. Як бачимо, місця відведені під могильники були постійними.

Висота курганів, зведених у середньому етапі, здебільшого від 0,5 м до 1,2 м; діаметр – 16–20 м, у деяких – 10–15 м. Відомі насипи, діаметр яких перевищує 20 м. Серед них – курган, досліджений у Коропужі (тут діаметр насипу становив 26 м) [Sulimirski, 1968, p. 126] та курган 10 в Болехівцях, де діаметр насипу сягав 40 м [Свешніков, 1977, с. 15]. Як правило, у центральній частині під курганом знаходилась вкопана у материк поховальна яма, наближена до прямокутної форми та орієнтована довшою стороною по лінії північний схід – південний захід, рідше захід-схід. Більшість досліджених поховальних ям виявилися порожніми, оскільки кістяки у Прикарпатських похованнях швидко розчиняються в несприятливих для органіки ґрунтах (рис. 5; 8).

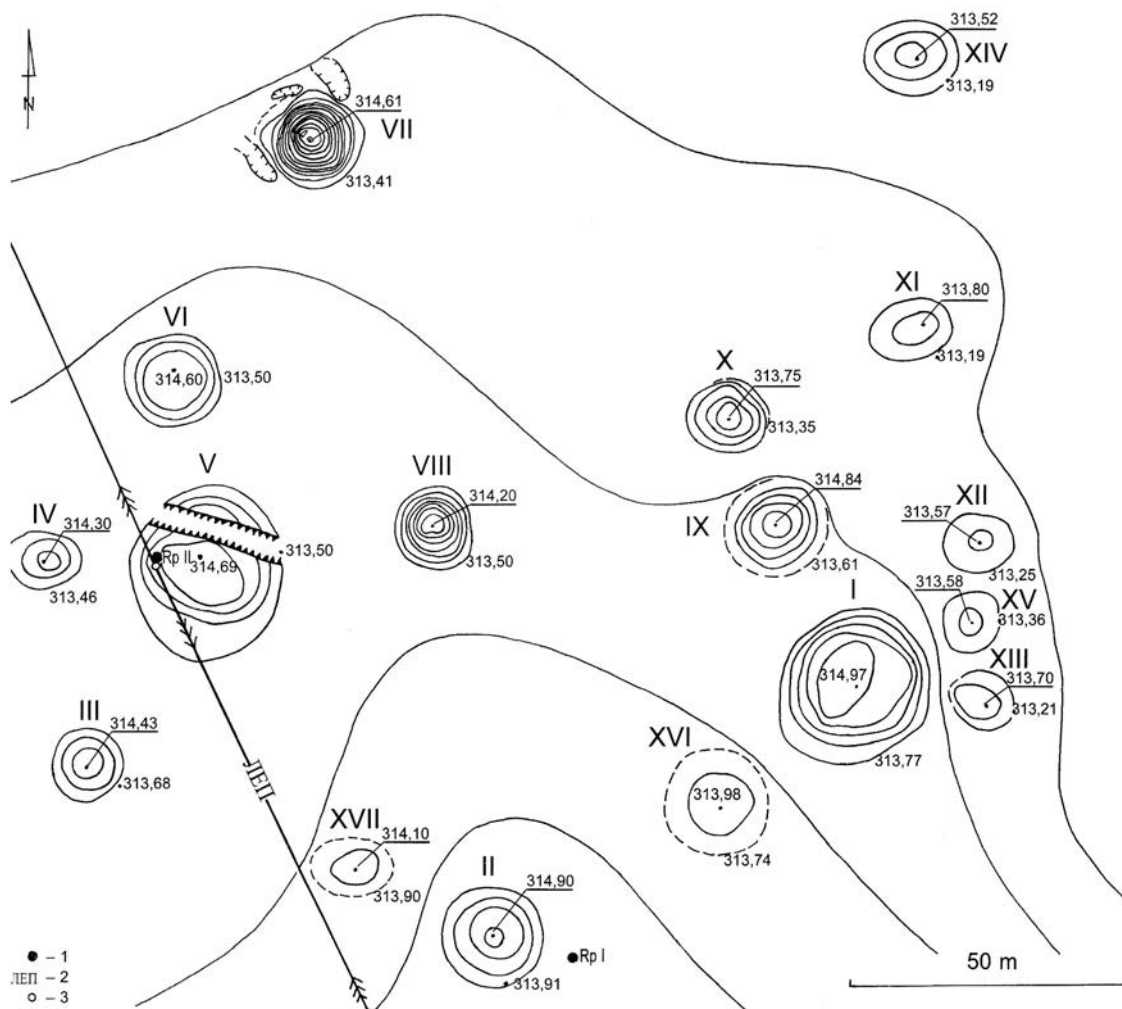

Рис. 4. Гаї Нижні, урочище Могилки. План курганного могильника. 1 – репери; 2 – високовольтна лінія; 3 – основа опори високовольтної лінії (за: Махнік, Павлів, Петегірич, 2011, с. 21, рис. 2)

Fig. 4. Gai Nyzhni, Mogylky Place. Plan of barrow burial complex. 1 – benchmark; 2 – high-voltage line; 3 – base of pillar of high-voltage line (by: Махнік, Павлів, Петегірич, 2011, с. 21, рис. 2)

На основі небагатьох збережених скелетів можна припустити, що населення КШК ховало своїх покійних скорченими, на правому боці, головою на захід (Коропуж (рис. 6), Нижні Гаї курган 8) [Махнік, Павлів, Петегірич, 2011, с. 62; Свешніков, 1976, с. 50; Sulimirski, 1968, p. 125–126]. Цікавим виявилось поховання у кургані 6 в Рокитному. У ньому знайдено чоловічий кістяк у зігнутому положенні на правому боці, окрім глиняної амфори, зафіксовано зігнуту в коліні ліву ногу від іншого скелета, яка поставлена в протилежну сторону від

похованого (рис. 7) [Sulimirski, 1959, p. 349]. Незрозумілим залишається призначення цієї знахідки.

Часто у похованнях виявляють залишки вохри, які вкривали кістяк, або були знайдені безпосередньо під курганным насипом на рівні стародавнього горизонту [Махнік, Павлів, Петегирич, 2011, с. 96; Павлів, Петегирич, 2002, с. 55–56; Пастернак, 1936, с. 1–4; Свешніков, 1970, с. 3–4; 1974, с. 35; 1990, с. 51; Sulimirski, 1968, p. 136]. У краківсько-сандомирській, любачівській та подільській групах звичай посипати покійників вохрою незафіксований. Натомість у середньодніпровській культурі відомо декілька поховань, у яких використана вохра [Бунятян, 2007, с. 43; 2008, с. 6], при цьому найбільшу кількість поховань з цією природною мінеральною фарбою зафіксовано у випростаних захороненнях (шість випадків) [Бунятян, 2005, с. 28]. Загалом, присутність вохри у похованнях характерне для ямної культури [Шапошникова, 1971, с. 268, 272], тому гіпотетично можемо пов'язувати її наявність у деяких курганах верхньодністровської групи. Натомість наявність фарби у похованнях культури кулястих амфор виявлено тільки двічі (Колодяжне, Сколобів) [Свешников, 1983, с. 13].

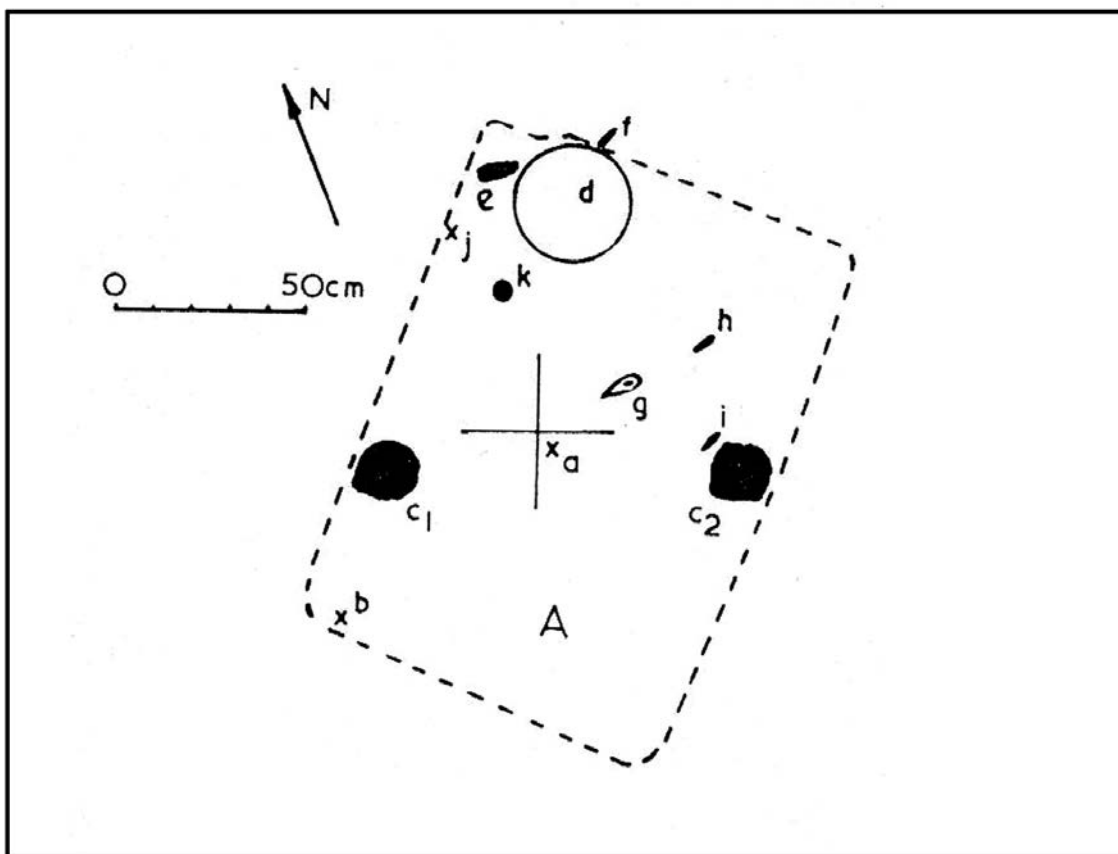

Рис. 5. Рокитне. План поховання у кургані 2. А – поховання; а – крем'яний різець; b – крем'яний наконечник до стріли; c 1/2 – нерегулярні скупчення каміння пісковика; d – глиняна амфора; e – крем'яна сокира; f – підвіска з бурштину; g – кам'яна сокира; h – зуб оленя; i – крем'яний ніж; j – крем'яні відщепи; k – дрібні каміння гальки (за: Sulimirski, 1968, plan 35:1)

Fig. 5. Rokytne. Plan of the burial in barrow 2. A – burial; a – flint burin; b – flint arrowhead; c 1/2 – irregular concentrations of sandstone; d – ceramic amphorae; e – flint axe; f – pendant, made of amber; g – stone axe; h – deer tooth; i – flint knife; j – flint flake; k – small pebble-stones (by: Sulimirski, 1968, plan 35:1)

Обряд кремації не був розповсюджений на цьому етапі. У літературі відомий один курган у Вікторіві (курган 8), де виявлено залишки попелу та кальциновані кістки вміщені в амфору, яка служила урною [Sulimirski, 1968, p. 139; Свешніков, 1974, с. 36; Отрощенко, Моця, 1989, с. 22].

У кургані в Стоянцях під час дослідження поховальної ями зафіксовано залишки струхлявілих дошок (рис. 8) [Sulimirski, 1968, p. 129], а в кургані 4 у Болахівцях навкруги стінок поховальної ями виявлено овальні заглиблення від стовпів та залишки шару вздовж стінок поховання, які можемо інтерпретувати як дерев'яні дошки, що підтримували стінки (рис. 9; 10) [Свешніков, 1977, с. 6]. Сліди дещо відмінної дерев'яної конструкції, яка перекривала поховальну яму, є у кургані 10 в Болахівцях та кургані 2 у Кульчицях [Свешніков, 1977, с. 16; Sulimirski, 1968, p. 136]. Навколо декількох поховальних ям засвідчено викид материкової глини овальної форми, що найбільш імовірно відділяв поховання від іншої частини кургану (Кульчиці курган 12, Болахівці курган 10, Нижні Гаї курган 7) [Махнік, Павлів, Петегірич, 2011, с. 40; Свешніков, 1970, с. 4; 1977, с. 15–16; Machnik, Pawliw, Petehyrcz, 2005, s. 20].

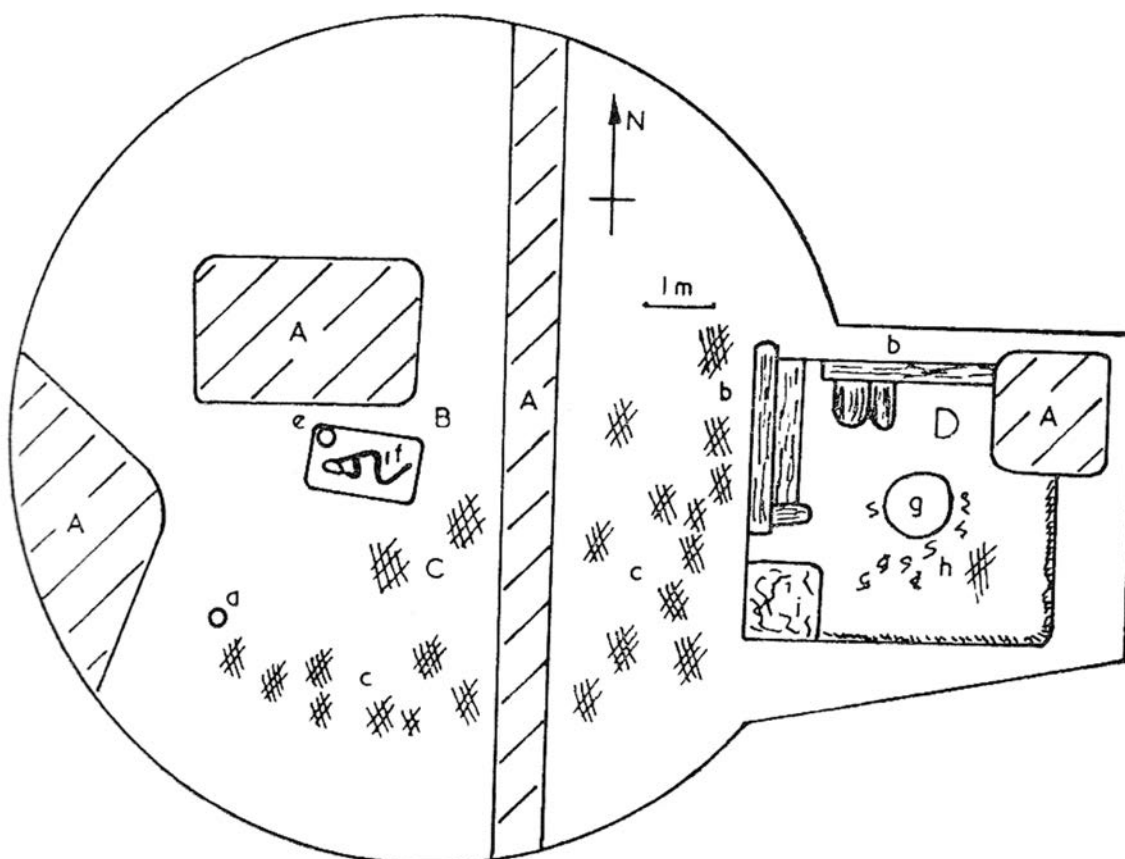

Рис. 6. Коропуж. План кургану. А – частина насипу зруйнована траншеєю; В – поховання на гл. 0,4 м; С – вуглики; D – залишки будівлі; а – фрагменти кераміки оздоблені шнуровими відтисками; b – обвуглена дубова колода; e – глиняна амфора; f – крем'яний ніж; g – вогнище; h – кістяний диск та фрагменти кальцинованих кісток тварин, роги оленя; i – скупчення перепаленої землі (за: Sulimirski, 1968, plan 8:1)

Fig. 6. Koropuzh. Plan of barrow. A – part of mound, ruined by the trench; B – burial on the depth 0,4 m; C – small char-coals; D – remains of construction; a – fragments of ceramic decorated by cord imprints; b – burnt oak log; e – ceramic amphorae; f – flint knife; g – hearth; h – bone disk and fragments of calcinated animals' bones, antlers; i – concentration of burnt soil (by: Sulimirski, 1968, plan 8:1)

У верхньодністровській групі не використовувався звичай оточувати поховання ровиком, який відділяв світ *sacrum* від світу *profanum*. Хоча такий звичай притаманний ще з поховань “загальноєвропейського горизонту” [Kaczanowski, Kozłowski, 1998, s. 132]. Надалі ця традиція набрала масового характеру у західних групах ПК і її часто фіксують археологічні дослідження [Włodarczak, 2006, s. 50–51; Kempisty, 1989, s. 270, 287; tabl. LXV:14; Liguzińska-Kruk, 1989, s. 115, rys. 2; Machnik, 1966, s. 72; 1979, s. 343]. Розповсюдженням звичай був у сусідній

любачівській групі, де виявлено значну кількість поховань, які оточені ровиком [Bagińska, 1997, рис. 2:В; Bagińska, Koman, 1991, рис. 1; Bagińska, Machnik, 2003, рис. 1:В; 2007, s. 62, рис. 5; Dzieduszycka-Machnikowa, 1960, s. 9–10, rys. 1; Gancarski, Machnikowie, 1986, s. 63, рис. 8; Koman, 1999, рис. 1; 1999, рис. 2; Machnik, 1961, s. 92, рис. 2; 1962, taf. I; 1979 II, s. 343; Machnik, Bagińska, Koman, 2009, рис. 11:1; 32:1; 46:1; 66:1; 110:1; 19:1; 125:3]. Також він побутував і з іншого боку Карпат – на півночі Словаччини [Machnik, 1992, abb. 2; 1994, рис. 3], та в деяких курганних похованнях середньодніпровської культури [Артеменко, 1967, с. 81; Кривальцевіч, 2004, с. 35, мал. 2].

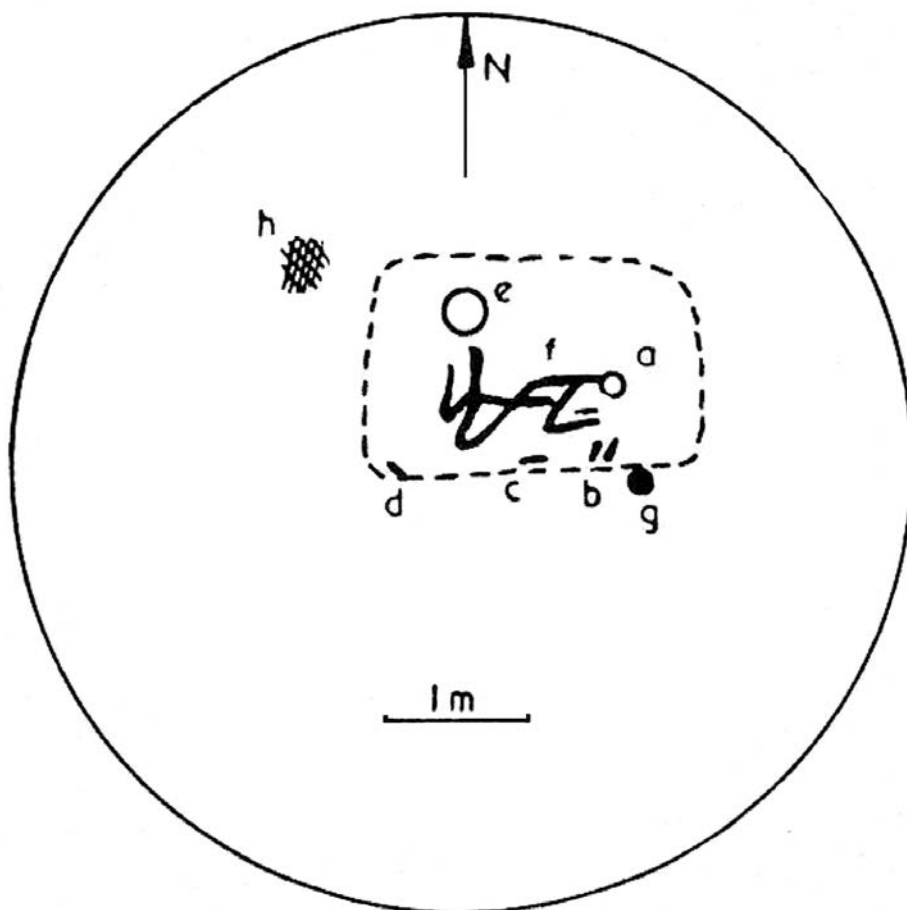

Рис. 7. Рокитне. План кургану 6. а – поховання; б – дві крем'яні сокири та кістяний кинджал (?); с, d – крем'яні ножі; е – глиняна амфора; f – кістки лівої людської ноги; g – велике каміння; h – вуглики (за: Sulimirski, 1968, plan 35:4)

Fig. 7. Rokytne. Plan of barrow 6. a – burial; b – two flint axes and bone dagger (?); c, d – flint knives; e – ceramic amphorae; f – bones of left humans leg; g – large stones; h – small pieces of charcoal (by: Sulimirski, 1968, plan 35:4)

Дещо інший обряд зафіксований на курганному могильнику подільської групи в Остап'є, де замість ровика поховання оточувало коло, викладене із каміння пісковика. Цікавим виявився курган 1, під яким лежали три скорчені кістяки, покладені вздовж осі, і були оточені “огорожею” з каміння видовжено-овальної форми із прямокутною прибудовою [Bryk, 1936, s. 117–121, рис. 2, 7, tabl. I, III]. З огляду на сказане, залишається дивною відсутність на українському Прикарпатті звичаю відгороджувати поховання від навколишньої території.

Окрім центрального поховання під насипом кургану на стародавній поверхні виявлено заглиблені об'єкти та вогнища [Сवेशніков, 1970, с. 3]. Кількість останніх коливається від

одного до кількох [Свешніков, 1974, с. 36]. Можливо, за віруваннями давнього населення вогнища повинні були очистити місце майбутнього кургану.

Зведення насипу курганів могло здійснюватися із перервами. На це вказують результати досліджень кургану 8 у Нижніх Гаях, де простежено два етапи насипання кургану (стратиграфічні спостереження). Спочатку над похованням був споруджений невеликий насип, а вже пізніше завершено спорудження високого копця (рис. 11) [Махнік, Павлів, Петегирич, 2011, с. 92, 94]. Такі ж тимчасові насипи зафіксовані на сусідніх пам'ятках на теренах Польщі (Берувка, пов. Ясло, Середнє, пов. Перемишль) [Gancarski, Machnikowie, 1986, s. 62; Machnik, Sosnowska, 1998, s. 6–9]. Неподалік кургану зафіксовано декілька антропогенних заглиблень, що утворилися, найбільш імовірно, під час спорудження насипу [Махнік, Павлів, Петегирич, 2011, с. 60]. Схожі заглиблення досліджені неподалік кургану 14 у Болехівцях і їх також інтерпретують як місця вибирання землі під спорудження насипу [Свешніков, 1978, с. 21].

Отже, на середньому етапі розвитку населення верхньодністровської групи спостерігаються як спільні риси з поховальним обрядом інших груп підкарпатської культури, так і відмінності, що відображають самобутність розвитку верхньодністровської групи.

Керамічне виробництво верхньодністровської групи ПК, порівнюючи із попереднім етапом, представлене значно краще. Вироби виготовлені з глини із домішкою у керамічному тісті шамоту та дрібних фрагментів жорстви, вони переважно сіро-коричневих кольорів. Їх зовнішня поверхня злегка загладжена, випал помірний [Махнік, Павлів, Петегирич, 2011, с. 78–84]. У деяких насипах знайдені дрібні фрагменти кераміки, які через слабкий випал виділяються серед інших плямою глини червонуватого відтінку [Sulimirski, 1968, p. 129]. Керамічний посуд, виявлений у похованнях, представлений амфорами, горщиками та кубками. Переважають амфори.

У п'ятнадцятиох похованнях із тридцяти двох виявлено **амфори** "тюрінгського" типу, які є одними з основних ознак цього етапу. На відміну від амфор попереднього періоду, розмір посудин значно збільшений, проте й надалі тіло амфор залишається сильно випуклим, дно – плоским і рівним, два масивні петельчасті вушка розміщені на лінії максимального діаметра тіла чи у верхній частині опуклості. Особливістю верхньодністровських амфор є те, що тут важко знайти посудини схожого орнаменту, кожна з посудин декорована своїм самобутнім мотивом. Все ж, для цієї категорії глиняних виробів,

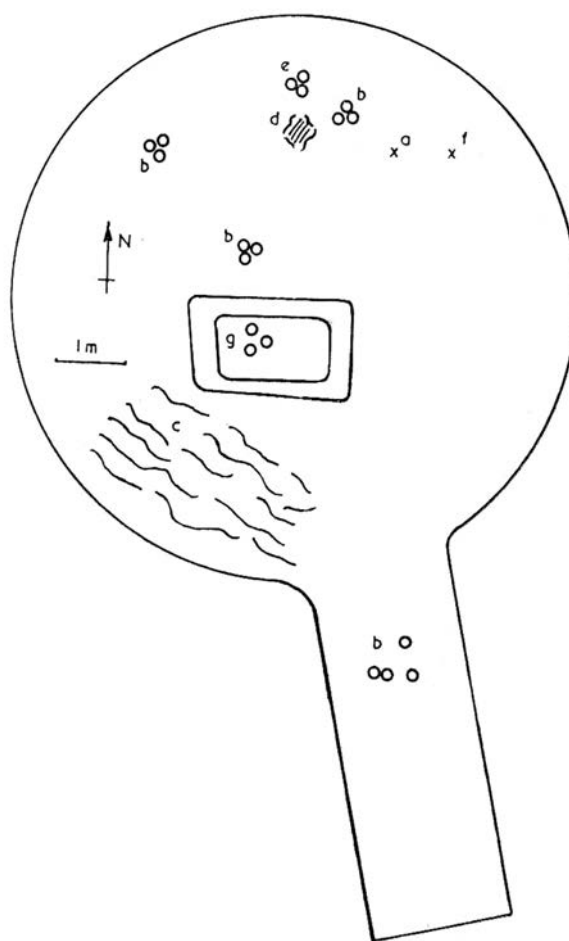

Рис. 8. Стоянці. План кургану. а, f – крем'яний ніж та скребок; b, c – фрагменти глиняного посуду; c, d – скупчення перепаленого каменю; g – поховання із трьома дрібними уламками глиняного посуду на долівці (за: Sulimirski, 1968, plan 8:2)

Fig. 8. Stojantsi. Plan of barrow. a, f – flint knife and scrapper; b, c – fragments of ceramic ware; c, d – concentration of burnt stones; g – burial with three small fragments of ceramic ware on the bottom (by: Sulimirski, 1968, plan 8:2)

відомі близькі аналогії у формі, керамічному тісті та, опосередковано, складовій орнаменту самих посудин. У більшості діаметр максимальної опуклості тіла дорівнює висоті посудини або дещо перевищує її. За виглядом завершення вінець, І. Свешніков розділяє їх на два основних типи: прямі та відхилені на зовні [Свешніков, 1974, с. 37].

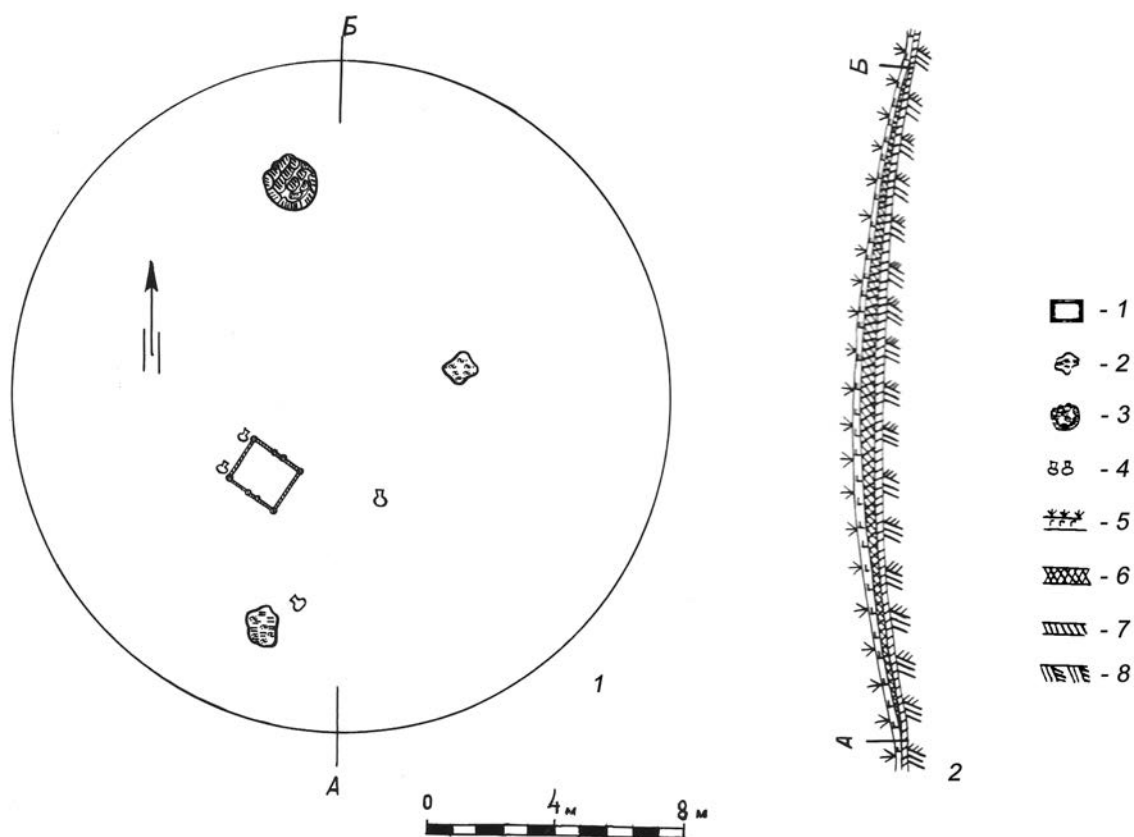

Рис. 9. Болеківці. План (1) та профіль (2) кургану 4. 1 – сліди дерев'яної конструкції; 2 – вуглики; 3 – вогнище; 4 – посуд; 5 – гумус; 6 – насип; 7 – суглинок; 8 – материк (за: Свешніков, 1977, табл. IV:3,4)
Fig. 9. Bolekhivtsi. Plan (1) and profile of (2) barrow 4. 1 – traces of wooden construction; 2 – small pieces of coal; 3 – hearth; 4 – ware; 5 – humus; 6 – mound; 7 – clayish soil; 8 – bedrock (by: Свешніков, 1977, табл. IV:3,4)

I-й тип представлений амфорами, короткі вінця яких відхилені назовні. До цього типу належать десять посудин, висота амфор коливається від 16 до 31 см, максимальна опуклість тіла – від 17 до 32 см. Вінця посудин невеликих розмірів, виняток становить амфора із кургану 2 у Рокитному [Sulimirski, 1968, plate 5:8]. Амфори цього типу різняться між собою нанесеним у верхній частині тіла орнаментом, який у кожної – індивідуальний. У кургані 2 в Красові та у кургані 4 в Колоколині верхня частина тіла посудини орнаментована “плетенкою”. Проте у першому випадку вона сформована із двох з половиною заглиблених вертикальних смуг ялинки, взятих у рамку (рис. 12, 4) [ЛІМ А 22930], в іншому – середина рамки заштрихована заглибленими вертикальними смугами (рис. 12, 3) [ЛІМ А 23177]. Мотив декорування амфор вертикальними заглибленими смугами поширений у межах території КШК на ранньому етапі [Buchvaldek, 1961, гус. 1]. На території Волинського (с. Хотивель, Старовижівський район) та Білоруського Полісся (Моталь 8) також виявлено амфори тюрінгського типу, які орнаментовані такими ж вертикальними смугами [Крывальцэвіч, 2004, с. 150, мал. 8:7; Głosik, 1962, s. 131–132, tabl. II:1]. Амфори близькі до попередніх, виявлені на пам'ятках жуцевської та злотської культури [Hensel, 1988, гус. 89; Machnik, 1979, гус. 226:6; Sarnowska, 1975, гус. 6:c]. Також

подібна формою та орнаментациєю амфора виявлена на пам'ятці трипільської культури на Коломийщині [Machnik, 1963, s. 66, tabl. II:q]. Натомість такі амфори невідомі на пам'ятках краківсько-сандомирської групи підкарпатської культури шнурової кераміки. Варто зазначити, що на двох описаних амфорах на максимальній опуклості тіла навкруги нанесена смуга косих хвилеподібних насічок. Аналогічний орнамент нанесений на тому ж місці на амфорі із кургану 1 у Кольосі (Кілецьке воєводство, Польща) [Kempisty, 1989, tabl. LV:1].

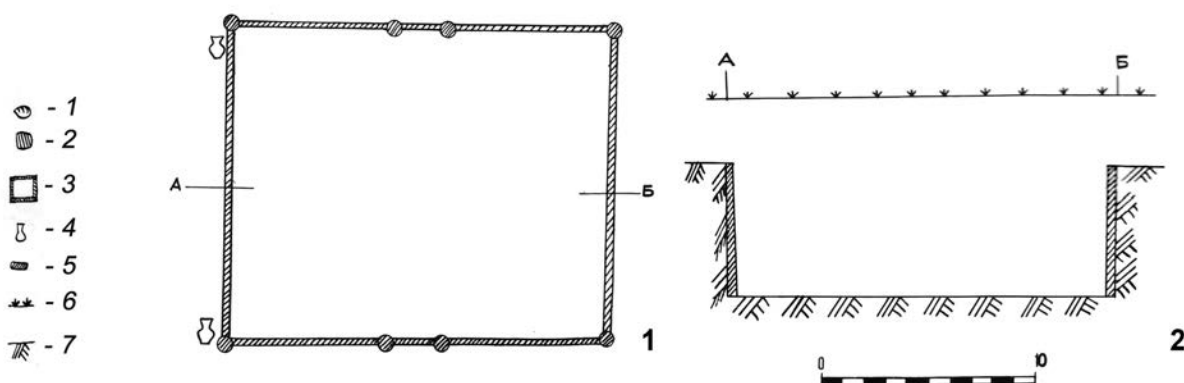

Рис. 10. Болехівці. План (1), розріз поховання (2) у кургані 4. 1 – каміння; 2 – уламки керамік; 3 – сліди дерев'яної конструкції; 4 – посуд; 5 – суглинок; 6 – сучасний горизонт; 7 – материк (за: Свешніков, 1977, табл. III:7–10)

Fig. 10. Bolekhivtsi. Plan (1), section of burial (2) in barrow 4. 1 – stones; 2 – fragments of ceramic ware; 3 – traces of wooden construction; 4 – ware; 5 – clayish soil; 6 – modern soil horizon; 7 – bedrock (by: Свешніков, 1977, табл. III:7–10)

Інша амфора із Красова на місці максимального опуклості тіла орнаментована смугою трикутного штампа, вершини якого опущені донизу (рис. 12, 5) [Свешніков, 1974, рис. 8:7]. Амфора із кургану 6 у Рокитному орнаментована під шийкою зубчастим штампом (рис. 12, 2) [ЛІМ А 40378].

Комбінованим орнаментом декорована амфора із кургану 1 в Колоколині, де подвійна смуга меандру із двох сторін заштрихована горизонтальними смугами (рис. 12, 6). Зверху над вухками сформована смуга із вертикальних ялинкових насічок [Sulimirski, 1968, p. 141]. Подібними смугами вертикальної ялинки оздоблені вироби із поселення 1 кургану 2 у Любчому [Machnik, Bagińska, Koman, 2009, гус. 28:5] та із пам'ятки 1 кургану 1 у Вершиці (пов. Томашув Любельські, Польща) [Bagińska, 1997, s. 50, 4:i; Bagińska, Machnik, 2007, s. 69–70, foto 6]. Ці амфори займають ранню хронологічну позицію. Так, для поховання з пам'ятки 1 кургану 1 у Вершиці отримано дату C14 4305±45 BP, що припадає на першу чверть III тис. до н.е. [Machnik, Bagińska, Koman, 2009, гус. 112, s. 222]. Таким орнаментом декорувались амфори “загальноєвропейського горизонту”, що може свідчити про те, що амфора з кургану 1 у Колоколині, як і саме поховання, займає проміжну позицію між раннім і середнім етапом. На край вінця амфори із Колоколина нанесені дві смуги овальних насічок. Так орнаментовані вінця амфори із Грищенців (середньодніпровська культура), а зверху над ручками нанесений такий ж малюнок – смугу вертикальної ялинки [Березанська, 1971, рис. 86:1; Артеменко, 1987, рис. 12:28].

Невеликій амфорі з кургану 6 у Рокитному віднаходимо близький відповідник на території любачівської групи підкарпатської культури шнурової кераміки (Сурмашувка, неподалік Ярослава). Ці дві посудини різняться між собою тільки відсутністю орнаменту на любачівській амфорі [Свешніков, 1971, рис. 84:16; Machnik, 1963, tabl. I:b].

Своєрідний візерунок нанесений на верхній частині амфори з кургану 4 у Болехівцях (рис. 13, 2), де, окрім смуг, виконаних трикутним штампом, нанесений складний геометричний орнамент у вигляді заглиблених ліній, а в місці максимальної опуклості тіла між двома

горизонтальними смугами нанесені навхрест короткі смуги, що утворюють сітку та два ряди повернених один до одного заштрихованих трикутників [Свешніков, 1977, с. 7 табл. XIII:14].

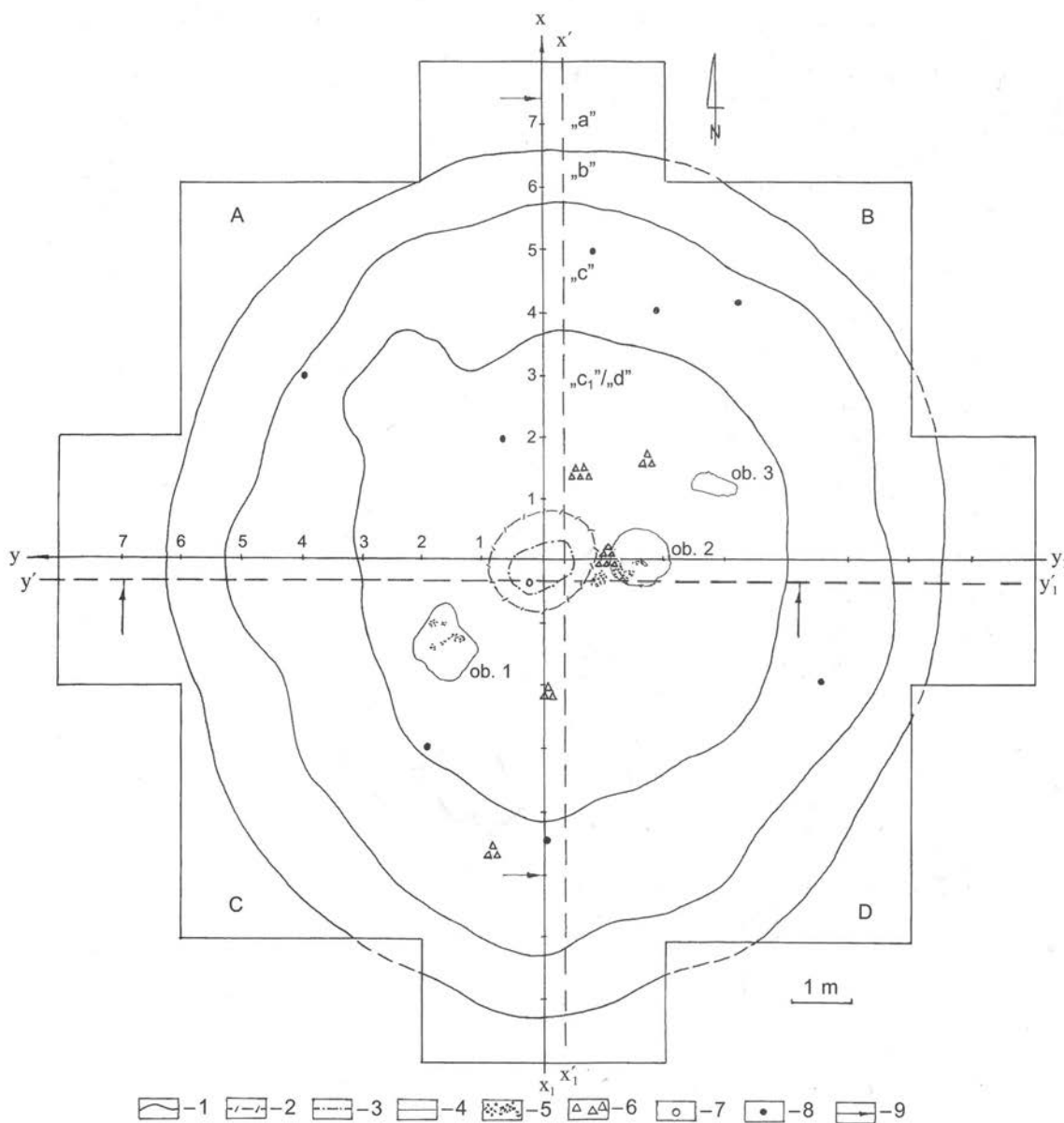

Рис. 11. Гаї Нижні. План кургану 8 на глибині 0,7 м. 1 – межа поширення прошарку; 2 – межа основи первісного насипу; 3 – контур поховальної ями (об’єкт 4) на глибині 1 м; 4 – контури об’єктів 1–3; 5 – скупчення деревного вугілля; 6 – найбільші скупчення уламків глиняного посуду; 7 – глиняна посудина в об’єкті 4; 8 – стовпові ями на глибині 1 м; 9 – рисовані сторони “бровок” по осях x та y (за: Махнік, Павлів, Петегрич, 2011, с. 59, рис. 11)

Fig. 11. Gai Nyzhni. Plan of burial mound 8 on the depth 0,7 m. 1 – limit of area of spreading of the horizon; 2 – limit of the base of the previous mound; 3 – contour of burial pit (object 4) on the depth of 1 m; 4 – contours of objects 1–3; 5 – concentration of charcoal; 6 – largest concentrations of fragments of ceramic ware; 7 – ceramic ware in object 4; 8 – pits from posts on the depth of 1 m; 9 – drawn sides of “crests” by axis x and y (by: Махнік, Павлів, Петегрич, 2011, с. 59, рис. 11)

Аналогії до оздобу амфори із кургану 4 у Болахівцях віднаходимо на виробах такого ж роду на території Центральної Польщі (могильник у Воглчеві) та в Чехії (Віклетіци, поховання 19). На всіх цих виробах використаний рідкісний заглиблений мотив сітки (перехрещені смуги) та розвернуті вершинами один до одного заштриховані трикутники [Свешніков, 1977, с. 7,

табл. XIII:14; Buchvaldek, Koutecký, 1970, s. 69, tabl. 8:1; Wiklak, 1971, s. 37–38, rys. 4; Machnik, Pawliw, Petehyrcz, 2006, p. 232, fig. 4:1].

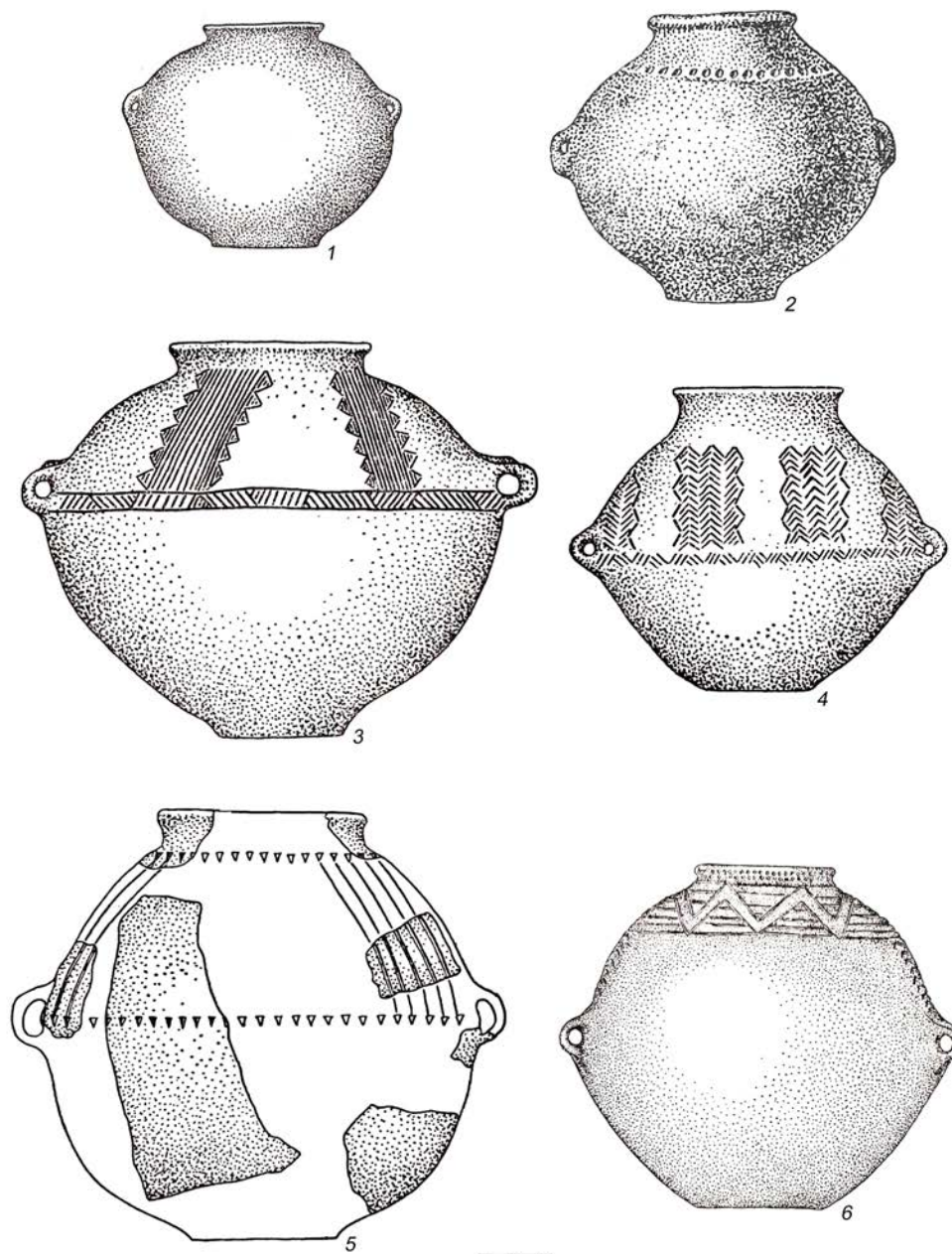

Рис. 12. Амфори. 1 – Кульчиці, курган 2; 2 – Рокитне, курган 6; 3 – Колоколин, курган 4, поховання 1; 4 – Красів, курган 2; 5 – Красів, курган 1; 6 – Колоколин, курган 1, поховання 2 (за: 1,3–6 – Свешніков, 1974, с. 36, 40, 41, рис. 5:1; 7:17; 8:3,5,7; 2 – Свешніков, 1971, с. 305, рис. 84:16)

Fig. 12. Amphorae. 1 – Kul'chytzi, barrow 2; 2 – Rokytne, barrow ; 3 – Kolokolyn, barrow 4, burial 1; 4 – Krasiv, barrow 2; 5 – Krasiv, barrow 1; 6 – Kolokolyn, barrow 1, burial 2 (by: 1, 3–6 – Свешніков, 1974, с. 36, 40, 41, рис. 5:1; 7:17; 8:3,5,7; 2 – Свешніков, 1971, с. 305, рис. 84:16)

Мотив із сіткою входив у складний комбінований орнамент посудини середньодніпровської культури з поховання в Молодові-Закутті біля Любачева [Machnik, Pilch, 1997, s. 147, гус. 3]. Ним же декорована частина кераміки поселення, яке датується кінцем

енеоліту – початком бронзової доби із місцевості Зомб'є та Шесно на Мазурському Приозер'ї [Manasterski, 2009, 244, 292, tabl. 41:5; 89:1–6].

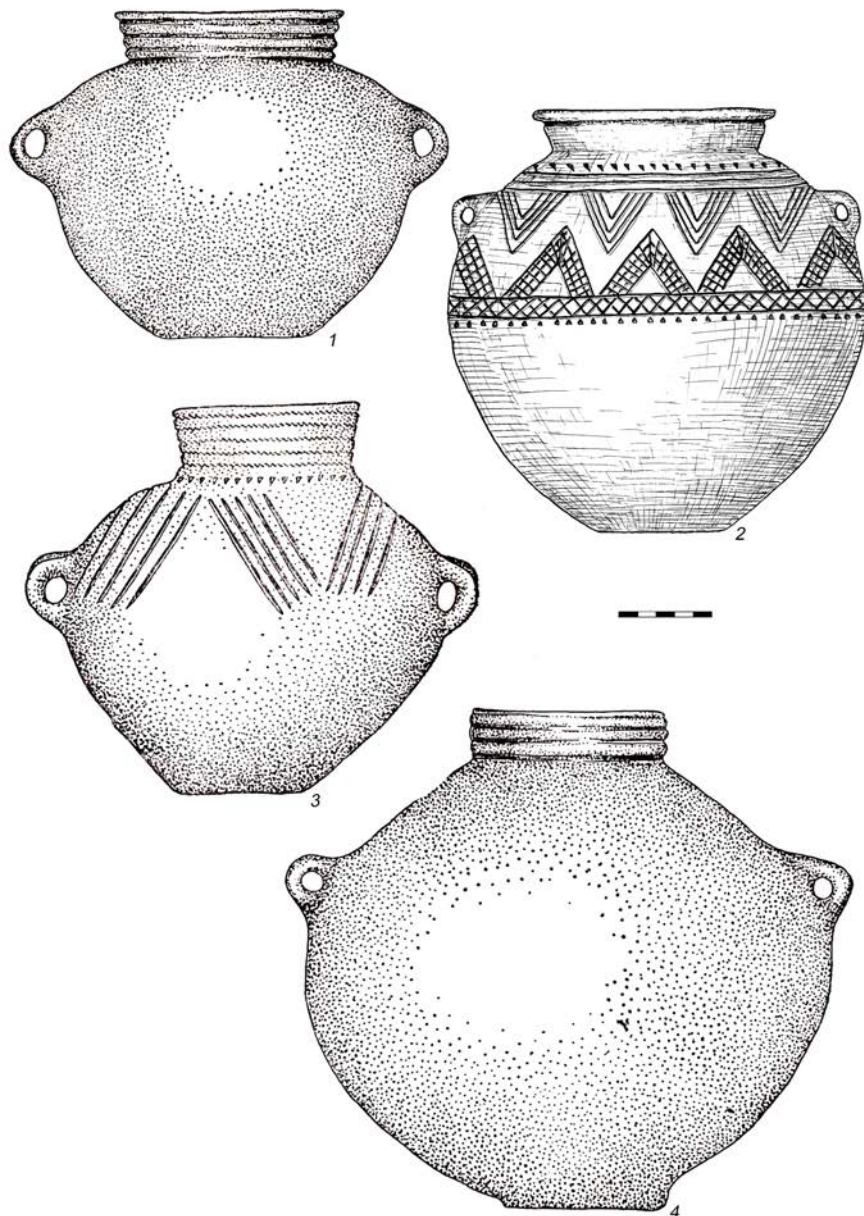

Рис. 13. Амфори. 1 – Кульчиці, курган 12; 2 – Болахівці, курган 4; 3 – Коропуж; 4 – Баличі, курган 15 (за: 1 – Свешніков, 1970, с. 19, табл. II:2; 2 – Свешніков, 1977, с. 37, табл. XIII:14; 3,4 – Свешніков, 1974, с. 36, 37, рис. 5:9; 6:14)

Fig. 13. Amphorae. 1 – Kul'chytsi, barrow 12; 2 – Volekhivtsi, barrow 4; 3 – Koropuzh; 4 – Balychi, barrow 15 (by: 1 – Свешніков, 1970, с. 19, табл. II:2; 2 – Свешніков, 1977, с. 37, табл. XIII:14; 3,4 – Свешніков, 1974, с. 36, 37, рис. 5:9; 6:14)

Загалом, аналогії до амфор першого типу віднаходимо серед керамічних комплексів подільської групи підкарпатської культури шнурової кераміки [Luba-Radzimiński, 1879, s. 65, tabl. 1:2], середньодніпрянської культури [Артеменко, 1967, рис. 44:4; 50:3; Березанська, 1971, рис. 86:1] та злотської культури на території Польщі [Hensel, 1988, гус. 89].

II-й тип складають амфори із циліндричною шийкою, яких у прикарпатських курганах виявлено тільки три і які своїм виглядом тяжіють до амфор типу “А”. Між двома амфорами прослідковується чітка схожість у стилі зображення шийки та її орнаментатії. Мова йде про

посудини із курганів 12 у Кульчицях та 15 у Баличах (рис. 13, 1,4). Зовнішня поверхня шийок декорована декількома горизонтальними жолобками. Відмінність між ними полягає в тому, що амфора із Балич значно більша [ЛІМ А 39178], денце добре виділене, а діаметр вінець є меншим від амфори, дослідженої у Кульчицях [Свешніков, 1970, с. 3, табл. II:2].

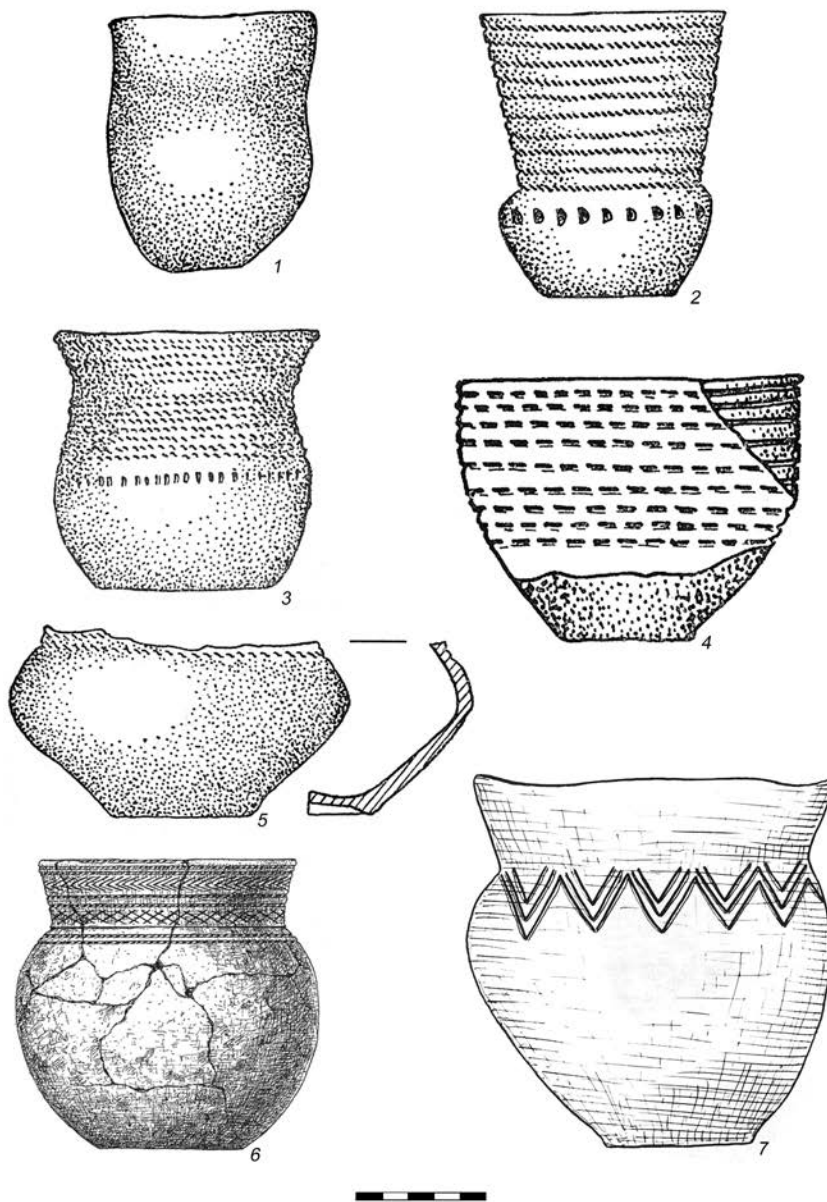

Рис. 14. Керамічний посуд. 1, 3, 5 – Колоколин, курган 1, поховання 2; 2 – Кульчиці, урочище Війтова Гора; 4 – Красів, курган 1; 6 – Гаї Нижні, курган 8; 7 – Болехівці, курган 4 (за: 1–5 – Свешніков, 1974, с. 36, 40, 41, рис. 5:8; 7:2,6,9; 8:1; 6 – Махнік, Павлів, Петегирич, 2011, с. 73, рис. 16; 7 – Свешніков, 1977, с. 37, табл. XIII: 6)

Fig. 14. Ceramic ware. 1, 3, 5 – Kolokolyn, barrow 1, burial 2; 2 – Kul'chytsi, Vijtova Gora Place; 4 – Krasiv, barrow 1; 6 – Gai Nyzhni barrow 8; 7 – Bolekhivtsi, курган 4 (за: 1–5 – Свешніков, 1974, с. 36, 40, 41, рис. 5:8; 7:2, 6, 9; 8:1; 6 – Махнік, Павлів, Петегирич, 2011, с. 73, рис. 16; 7 – Свешніков, 1977, с. 37, табл. XIII: 6)

Третя амфора цієї групи походить із кургану в Коропужі. Її шийка орнаментована п'ятьма горизонтальними відбитками шнура, під якими нанесено ще одну горизонтальну смугу,

утворену за допомогою трикутного штампу (вершини спрямовані до низу). Нижче, на верхній частині опуклості тіла, нанесено зигзаг, утворений із декількох заглиблених смуг (рис. 13, 3) [Пастернак, 1987, с. 45, рис. 1:1]. Амфори другого типу мають відповідники серед керамічних комплексів КШК на території Центральної Європи і пов'язані із виробами типу "А" "загальноєвропейського горизонту" [Krzak, 1973, гус. 11:a; Furmanek, 2003, s. 9–24, гус. 6–11].

На відміну від амфор, керамічні вироби інших видів представлені набагато менше. Серед посуду середнього етапу *горщиками* можна вважати три вироби. Горщик із кургану 4 в Болехівцях доволі витончений, пропорційний, із випуклою нижньою частиною, добре виділеною шийкою та лійчасто розхиленими вінцями (рис. 14, 7). На верхній частині плічок нанесений врізний горизонтальний орнамент у вигляді меандру, утворений із трьох спарених ліній [Свешніков, 1977, с. 7, табл. 13:6]. Такий орнамент, що складався з однієї, а не трьох смуг, нанесений на одній з посудин середньодніпровської культури [Артеменко, 1967, рис. 26]. Щоправда, частіше зустрічаються посудини орнаментовані меандром, який складається із двох-трьох смуг, подібно до нашого горщика [Артеменко, 1967, рис. 1:2–4].

Горщик із кургану у Колоколині дещо нагадує попередній, проте його дно значно ширше, а поверхня вінець та шийки орнаментована смугами горизонтальних відтисків шнура (рис. 14, 3), під якими на рівні максимальної опуклості тіла нанесена ще одна смуга штампованих вертикальних насічок [Свешніков, 1974, с. 39, рис. 7:6]. Для цього горщика відомо принаймні дві прямих аналогії – із поховання в Ковалевко (Великопольща) та із поховання у Новосілці (Золочівський район). Усі три посудини із випуклою нижньою частиною та лійчасто розхиленими вінцями. Їх верхня частина повністю вкрита горизонтальними відбитками шнура, під якими нанесена смуга видовжено-овальних насічок [Свешніков, 1974, с. 39, рис. 7:6; Cynkałowski, 1961, s. 44; Kozłowski, 1939, s. 40, tabl. XII:15; Machnik, 1960, s. 61, гус. 1:2; Sulimirski, 1968, p. 127, plate 6:2]. Із керамічних виробів краківсько-сандомирської групи ПК подібні формою та частково орнаментациєю горщики походять із кургану 2 у Полечніці (поховання № 2) та Маліцах Косцельних (поховання 3) [Bargieł, Florek, Libera, 2001, s. 242, гус. 9:1], які П. Влодарчак датує підфазою IIIA (2550–2450 BC) [Włodarczak, 2006, s. 126–127; tabl. XLIII:1; LIX:12]. Натомість інша, схожа за формою посудина із Сандомерца (поховання 3) виступала спільно із тюрінгською амforoю, яка займає проміжну позицію між класичними ранніми амфорами типу I та амфорами типу II, згідно з класифікацією Я. Махніка, що вказує на дещо раніше датування поховання та виявленої там посудини від двох попередніх виробів [Ścibior, Ścibior, 1990, s. 164, гус. 6]. Таку відмінність чітко вловив П. Влодарчак, який поховання з Сандомерца зараховує до фази II (2700–2550 BC) відповідно до періодизації краківсько-сандомирської групи [Włodarczak, 2006, s. 126–127; tabl. LMI:1, 2]. Як не дивно, та серед кераміки фат'янівської культури з Олочинського могильника віднаходимо аналогію до нашого горщика. Різниця між посудинами полягає у тому, що горщик фат'янівської культури на шийці після шнурових відтисків оздоблений дещо іншим, заглибленим мотивом у вигляді двох скісних смуг [Артеменко, 1963, с. 56, рис. 19:2; Крайнов, 1987, рис. 29:5]. З огляду на перечислені аналогії та розроблену класифікацію поховань краківсько-сандомирської групи, де були виявлені подібні посудини, горщик із Колоколина та поховання потрібно датувати не пізніше серединою III тис. до н.е.

На відміну від двох попередніх, форма останнього виробу (Нижні Гаї, курган 8) – інша. Це опуклобокий горщик із циліндричною шийкою та відхиленими назовні вінцями. Верхня частина посудини (шийка та частина плічок) орнаментована горизонтальними відбитками шнура, смугою ялинки та ромбоподібного орнаменту, утвореного навхрест смугами (рис. 14, 6). До опуклобокого горщика з Нижніх Гаїв відомі аналоги серед посудин любачівської групи ПК [Dzieduszycka-Machnikowa, 1960, s. 11; Machnik, 1966, tabl. XXI 2:a;]. Близької форми посудина виявлена також нещодавно на Гряді Сокальській у кургані 1, у Любчому (пам'ятка № 27), проте там вона має вищу циліндричну шийку, більші розміри та дещо інший орнамент [Koman, 1997, s. 39–40, гус. 3:6]. Описана посудина із центрального поховання у Любчому належить до комплексу знахідок групи В, які датують часом 2490–2470 BC [Machnik, Bagińska, Koman,

2009, s. 199, 230, гус. 133:4; 137]. З огляду на близькість двох форм посуду поховання із кургану у Нижніх Гаях також потрібно датувати початком другої половини III тис до н.е.

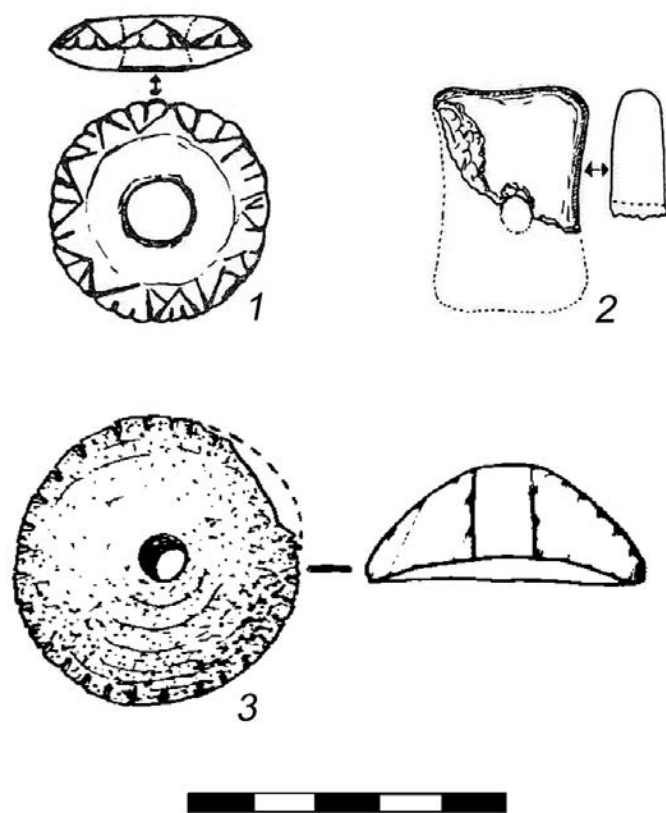

Рис. 15. Індивідуальні вироби. 1 – Коровуж; 2 – Рокитне, курган 2; 3 – Кульчиці, курган 13. 1 – кістка; 2 – бурштин; 3 – кераміка. (за: 1, 2 – Sulimirski, 1968, fig. 19:19,21; 3 – Свешніков, 1970, с. 20, табл. III:1)
Fig. 15. Individual artifacts. 1 – Koropuzh; 2 – Rokytne, barrow 2; 3 – Kul'chyt'si, barrow 13. 1 – bone; 2 – amber; 3 – ceramic (by: 1, 2 – Sulimirski, 1968, fig. 19:19,21; 3 – Свешніков, 1970, с. 20, табл. III:1)

кої височини та належать до типу Пв, за класифікацією П. Влодарчака, які дослідник відносить до фази II та IIIA розвитку культури (2700/2650–2550 BC та 2550–2450 BC) [Włodarczak, 2006, s. 126–127; tabl. XLII:4; LXV:1; Machnik, 1964, tabl. IV:8]. Відмінність кубка з Кульчиць полягає в іншому способі зображення вінець. Із кола подільської групи ПК близький за формою кубок виявлений у кургані 5 в Остап'є, де нижня частина посудини аналогічна до кульчицького виробу, а верхня декорована багатим шнуровим орнаментом [ЛІМ А 1502]. І. Свешніков курган 5 в Остап'є зараховує до поховань раннього етапу розвитку подільської групи підкарпатської культури шнурової кераміки [Свешніков, 1974, с. 56].

Інший кубок із поховання № 2 кургану 1 у Колоколині має доволі примітивний вигляд без орнаментации (рис. 14, 1) [Sulimirski, 1968, plate 6:9]. Подібна посудина виявлена на півночі Німеччини у культурі поодиноких поховань [Struve, 1955, tabl. 10:2], на території Чехії [Svrková et. al., 1991, obr. 4:1] та Польщі у краківсько-сандомирській групі ПК (Буєчка, поховання № 2) [Włodarczak, 2006, s. 126; tabl. XXVI:2].

На основі аналізу виявлених кубків із поховань середнього етапу робимо висновок, що вони подібні до виробів інших груп ПК, які належать до раннього періоду розвитку, що

Кубки середнього етапу продовжують традиції керамічного виробництва раннього етапу, хоча доволі рідко трапляються у поховальному інвентарі (три одиниці). Типовий для КШК кубок виявлено у кургані в ур. Війтова Гора неподалік Кульчиць. Це була посудина опуклолобокої форми із рівним дном та високою лійкоподібною шийкою, поверхня якої орнаментована горизонтальними рядами відбитків шнура (рис. 14, 2). На лінію максимальної опуклості тіла нанесено горизонтальну смугу овальних насічок [Пастернак, 1936, с. 1–2]. До кубків також можна зарахувати нижню частину опуклолобокої посудини (Колоколин, курган 1, поховання 2), верхня частина якої орнаментована горизонтальними відбитками шнура, нанесеного справа наліво (рис. 14, 5) [ЛІМ А 22861].

Загалом, верхньодністровські кубки належать, за класифікацією Я. Махніка, до типу Пс і є доволі розповсюдженими виробами “середньоевропейського горизонту КШК” [Machnik, 1966, s. 26, tabl. XI:5; XIII:1a; XVII:1b; XXV:3]. Подібні кубки виявлені серед керамічних виробів краківсько-сандомирської групи ПК на території Малопольської

дозволяє і наші посудини відносити до першої половини середнього етапу верхньодністрянської групи (2600–2500 BC).

Миски представлені одним фрагментованим екземпляром, виявленим у кургані 1 в Красові (рис. 14, 4). Верхня частина опуклої миски, включно із прямими вінцями, орнаментована заглибленими горизонтальними борозенками [Sulimirski, 1968, p. 142, fig. 9:3; Свешніков, 1974, с. 41, рис. 8:1].

Пряслице – нетипова знахідка для верхньодністровської групи і для всієї підкарпатської культури шнурової кераміки. Виявлене конічне пряслице у заповненні поховальної ями кургану 13 у Кульчицях викликає здивування (рис. 15, 3) [Свешніков, 1970, с. 5–6, табл. 3:1]. Такі пряслиця є характерними для керамічних виробів населення культури лійчастого посуду та часто зустрічаються на пам'ятках цієї культури в басейні Західного Бугу та Верхнього Дністра [Гавінський, 2009, с. 187–188; Пелещишин, 2004, с. 112–113, рис. 62:1, 6–10, 13–16; Смішко, Пелещишин, 1962, табл. III:10, 12]. У Гряді Сокальській в одному з поховань виявлено фрагмент біконічного пряслиця (Губінек, пам'ятка № 3, курган 1, об'єкт 1).

Хоча під цим курганом, окрім пряслиця в похованні, також виявлено залишки об'єкту культури лійчастого посуду, а в культурному шарі під насипом трапляються поодинокі фрагменти посуду цієї культури. Тому глиняне пряслице у похованні в Губінеку могло потрапити туди цілком випадково із культурним шаром [Koman, 1998, s. 61, 63, 67, гус. 2:10]. Речовий комплекс із об'єкту 1, куди входило пряслице, належить до знахідок категорії В, які датуються часом біля 2490–2470 (2300) BC. Тому поселення культури лійчастого посуду могло існувати тут не пізніше середини III тис. до н.е. [Machnik Bagińska, Koman, 2009, s. 199, 230, гус. 133:8; 137]. Однак незрозумілим залишається те, чи Кульчицьке пряслице, як і попереднє, цілком випадково потрапило у заповнення поховання із культурного шару, чи тут ми маємо справу із певними етнокультурними зв'язками.

Крем'яні та кам'яні вироби. Чільне місце серед речового комплексу середнього етапу займають крем'яні вироби, які, на відміну від кам'яних, домінують. Переважна більшість знарядь виготовлена із місцевих наддністровських крейдових покладів. Хоча трапляються знаряддя виготовлені із інших порід кременю, зокрема із шоколадного, поклади якого локалізовані у районі Свентокшиських гір (Польща). Так, серед сімнадцяти крем'яних виробів, виявлених у кургані 8 в Гаях Нижніх, один відщеп виготовлений із шоколадного кременю, другий – із юрського підкарпатського кременю, а два відщепи – із чорних менелітових роговиків [Махнік, Павлів, Петегирич, 2011, с. 84, 92]. Серед крем'яного інвентаря поховань виявлено сокири, ножі, скребки, наконечники до стріл, пластини та відщепи (рис. 16).

Домінуюче місце займають **сокири** (11 одиниць). З огляду на форму виробів їх розділяємо на три види. До першої групи сокир належать вироби із рівно зрізаним обухом, рівним або ж злегка вигнутим лезом та ледь випуклою центральною частиною. Сокири такого типу – неправильної прямокутної форми в перетині, а робоча поверхня повністю або частково зашліфована (рис. 16, 13). Сокири першого типу виявлені у кургані 2 у Красові та кургані 4 (поховання 2) у Колоколіні [Свешніков, 1974, рис. 7:14; 8:2; Machnik, 1979, гус. 1:41; Sulimirski, 1968, fig. 16:22]. До них можна віднести також сокиру із кургану 40 у Комарові та сокиру із кургану 2 у Рокитному, проте вони у перетині більш правильної прямокутної форми [Sulimirski, 1968, fig. 15:16; ЛІМ А 22954]. Другий тип сокир репрезентують вироби із рівно зрізаним обухом та розширеною лезовою частиною (рис. 16, 14, 15, 17).

Поверхня леза заполірована, а в перетині вони правильної прямокутної форми. Такі сокири походять із поховання 2 кургану 3 у Колоколіні, кургану 8 у Вікторові та кургану 42 у Комарові [Свешніков, 1974, рис. 7:15; Sulimirski, 1968, fig. 16:18,19]. Третій тип сокир – вироби зі шліфованою поверхнею, рівно зрізаним обухом та в перетині підквадратної форми. Така сокира виявлена у кургані 6 в Рокитному. Цікавим є те, що на одній із пошкоджених сокир, окрім робочої частини, зашліфований й обух виробу [ЛІМ А III-726]. Загалом, такого типу сокири характерні для керамічних комплексів культури кулястих амфор, де шліфуванню піддавалась уся поверхня знаряддя [Balcer, 1983, s. 209].

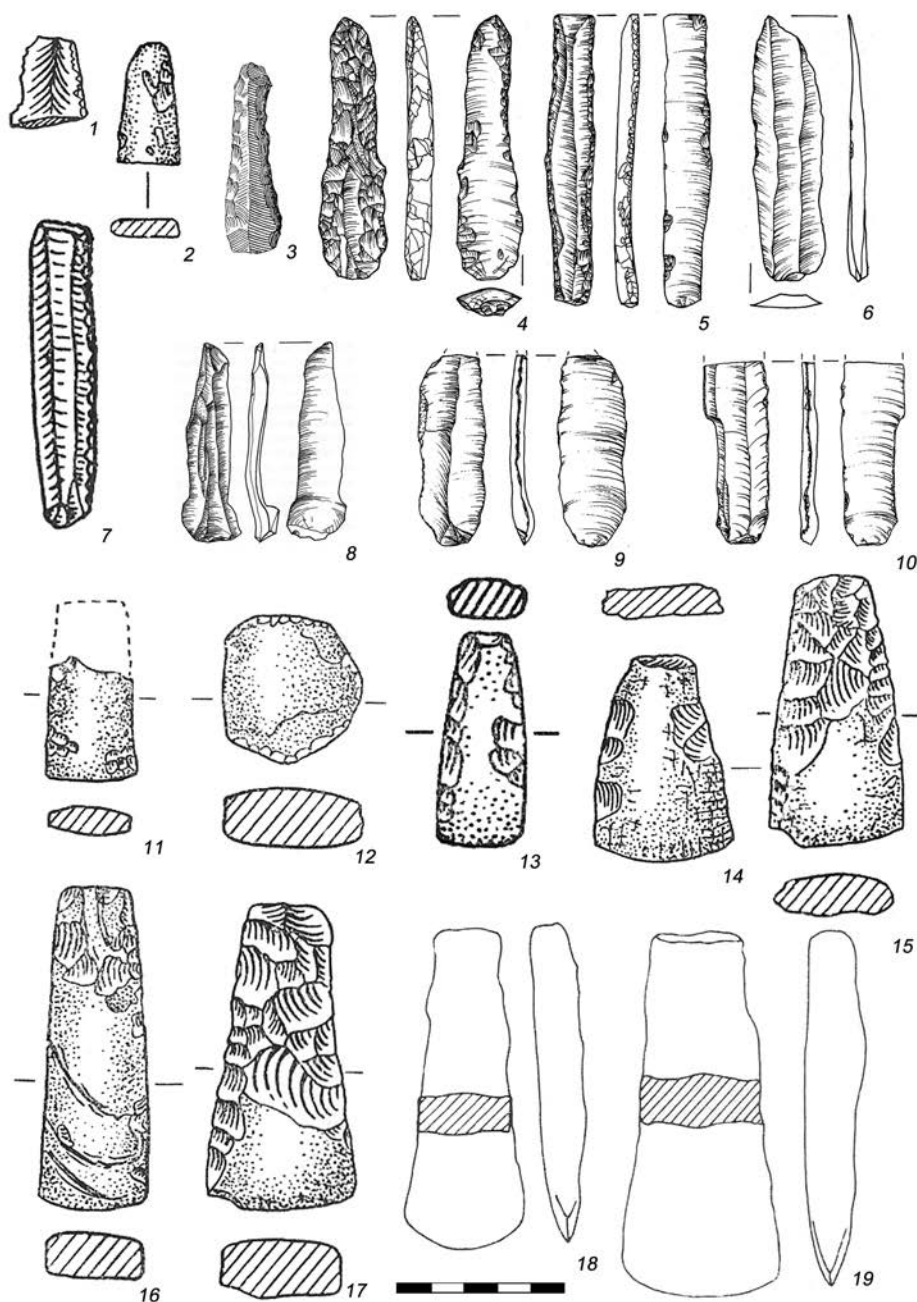

Рис. 16. Крем'яні вироби. 1 – Кульчиці, курган 12; 2, 11, 12, 16 – Колоколин, курган 4, поховання 2; 3 – Стоянці; 4–6, 9, 10 – Гаї Нижні, курган 8; 7, 13 – Красів, курган 2; 8 – Гаї Нижні, курган 7; 14 – Баличі, курган 1; 15 – Колоколин, курган 5; 17 – Колоколин, курган 3; 18 – Рокитне, курган 6 (за: 1 – Свешніков, 1970, с. 19, табл. II:1; 2, 7, 11, 12, 14 – Свешніков, 1974, с. 37, 40, 41, рис. 6:12; 7:5,7,8,12; 8:2,4; 3, 18 – Sulimirski, 1968, fig. 12:6; 15:10; 4–6, 8–10 – Махнік, Павлів, Петегирич, 2011, с. 53, 88, рис. 9; 20)
 Fig. 16. Flint artifacts. 1 – Kulchytsi, barrow 12; 2, 11, 12, 16 – Kolokolyn, barrow 4, burial 2; 3 – Stoyantsi; 4–6, 9, 10 – Gai Nyzhni, barrow 8; 7, 13 – Krasiv, barrow 2; 8 – Gai Nyzhni, barrow 7; 14 – Balychi, barrow 1; 15 – Kolokolyn, barrow 5; 17 – Kolokolyn, barrow 3; 18 – Rokytne, barrow 6 (by: 1 – Свешніков, 1970, с. 19, табл. II:1; 2, 7, 11, 12, 14 – Свешніков, 1974, с. 37, 40, 41, рис. 6:12; 7:5,7,8,12; 8:2,4; 3, 18 – Sulimirski, 1968, fig. 12:6; 15:10; 4–6, 8–10 – Махнік, Павлів, Петегирич, 2011, с. 53, 88, рис. 9; 20)

Типові для ККА дві кремінні сокири та долото виявлено у кургані 1 у Рокитному. Одна з сокир виготовлена зі світло-сірого кременю [ЛІМ А 22955]. На увагу заслуговує долото, виготовлене із тієї ж сировини що й попередня сокира. З огляду на те, що уся поверхня виробу,

крім однієї бічної грані, зашліфована, можна припустити, що він первісно використовувався як сокира. Пізніше, із невідомих причин, виріб був розколений, від чого на одній із бічних граней утворилися сліди від негативів, а на поверхні сокири ледь прослідковується полірування [ЛІМ А 22956]. Подібні за формою долота виявлені на пам'ятках ККА на території Польщі [Balcer, 1983, s. 209, rys. 40:3, 4; Balcer, Machnik, Sitek, 2002, rys. 66:1, 2].

Крем'яні *ножі* посідають чільне місце серед речового комплексу верхньодністровської групи підкарпатської культури шнурової кераміки. Переважають ножі, виготовлені на пластинах, проте, зафіксовано знаряддя, виготовлені на відщепі. Так, ніжик із кургану в ур. Війтова Гора у Кульчицях зроблений на трапецієподібному в перетині відщепі, а на його краї нанесена дрібна ретуш [Пастернак, 1936, с. 3]. Леза ножів на пластинах часто з однієї або двох сторін вкриті ретушшю. Кінці ножів, як правило, рівно зрізані чи заокруглені. Ніж із кургану 1 у Стоянцях вкритий із трьох сторін ретушшю і міг використовуватись ще й як скребок (рис. 16, 3) [Sulimirski, 1968, fig. 12:6]. Натомість довгий ніж на трапецієподібній пластині із кургану 2 у Красові вкритий ретушшю тільки з однієї сторони (рис. 16, 7) [Свешніков, 1974, рис. 8:4]. Дрібна одностороння ретуш вздовж одного краю нанесена на фрагменті ножа на пластині, виявленій у кургані 12 у Кульчицях (рис. 16, 1) [Свешніков, 1970, с. 2–3 табл. II:1]. Пластина з кургану 7, та сім пластин у кургані 8 в Нижніх Гаях також могли використовуватись як ріжучі знаряддя (рис. 16, 4–6, 8–10). Частина виробів вкрита з двох сторін ретушшю [Махнік, Павлів, Петегирич, 2011, с. 84, 105; рис. 20]. Крем'яні ножі на пластинах чи просто пластини часто зустрічаються у поховальних комплексах КШК на суміжних з українським Прикарпаттям територіях і є типовими крем'яними виробами культури загалом [Machnik, 1966, tabl. XXXV:7,15,17,18; XXXVII:3,7]. Вони часто зустрічаються у курганах на Сокальській Гряді: у кургані 2 (пам'ятка № 24) і 1 та 2 (пам'ятка № 25) у Любчому та Вершиці пов. Томашів Любельський [Bagińska, Koman, 1991, rys. 6:1; Machnik, Bagińska, Koman, 2009, s. 58, rys. 41:5; 45:2; 48:2; 117:2; Libera, 2009, s. 288].

Значно рідше трапляються *скребки*. Скребок із кургану 8 у Нижніх Гаях виготовлений на овальної форми відщепі, а його робочий край затуплений ретушшю [Махнік, Павлів, Петегирич, 2011, с. 92 рис. 21:1]. Аналогічні скребки на відщепі виявлено у речовому комплексі культури шнурової кераміки на території Малопольської височини [Machnik, 1966, s. 49, tabl. XXXVI:5,8,9; Włodarczak, 2006, s. 246, tabl. XXIV:13].

Всього на одній пам'ятці (Колоколин, курган 1, поховання 2) виявлено крем'яний *наконечник до стріли*. Наконечник належить до групи серцеподібних виробів, уся поверхня яких вкрита відтискнутою ретушшю [Sulimirski, 1968, plate. 9:25]. Ширшого розповсюдження вони набирають у пізній фазі розвитку культури шнурової кераміки, а на території Малопольщі займають 20,5 % від загальної кількості крем'яних знарядь [Włodarczak, 2006, s. 28].

На відміну від крем'яних, кам'яні вироби трапляються значно рідше. Вони представлені переважно бойовими просвердленими сокирами. *Кам'яні сокири* виявлені у сімох похованнях середнього етапу. Більшість з них виготовлені із твердих порід каменю. Наприклад, сокира із поховання 1, кургану 4 в Колоколині виготовлена із палеобазальту (рис. 17, 6), якому характерна дрібнокристалічна структура, що значно покращує якість виробу [Михальчишин, Смішко, 1995, с. 259]. Досить акуратно виготовлена плоска сокира із кургану 2 у Кульчицях із каменя-пісковика (рис. 17, 2) [Sulimirski, 1968, p. 136, fig 15:17]. Сокири поділяються на плоскі (Кульчиці, курган 2) та бойові.

На основі форми останніх можна ствердити, що частина сокир близька до сокир “типу А” загальноєвропейського горизонту КШК (рис. 17, 4), проте відрізняються від них відсутністю хорди на поверхні та більшою масивністю (Колоколин, курган 4, поховання 1, курган 5). Отвір просвердлений посередині виробів, обух добре виділений [Свешніков, 1974, рис. 7:11; 8:6]. Дещо відмінна бойова сокира із кургану 15 в Балічах – на ній з двох сторін від отвору до леза спускалася хорда (рис. 17:7), натомість із іншої сторони отвору хорда відсутня [ЛІМ А 48075]. Описані сокири, за класифікацією О. Брюсова та М. Зиміної, належать до “обушкового” типу сокир [Брюсов, Зимина, 1966, табл. 10].

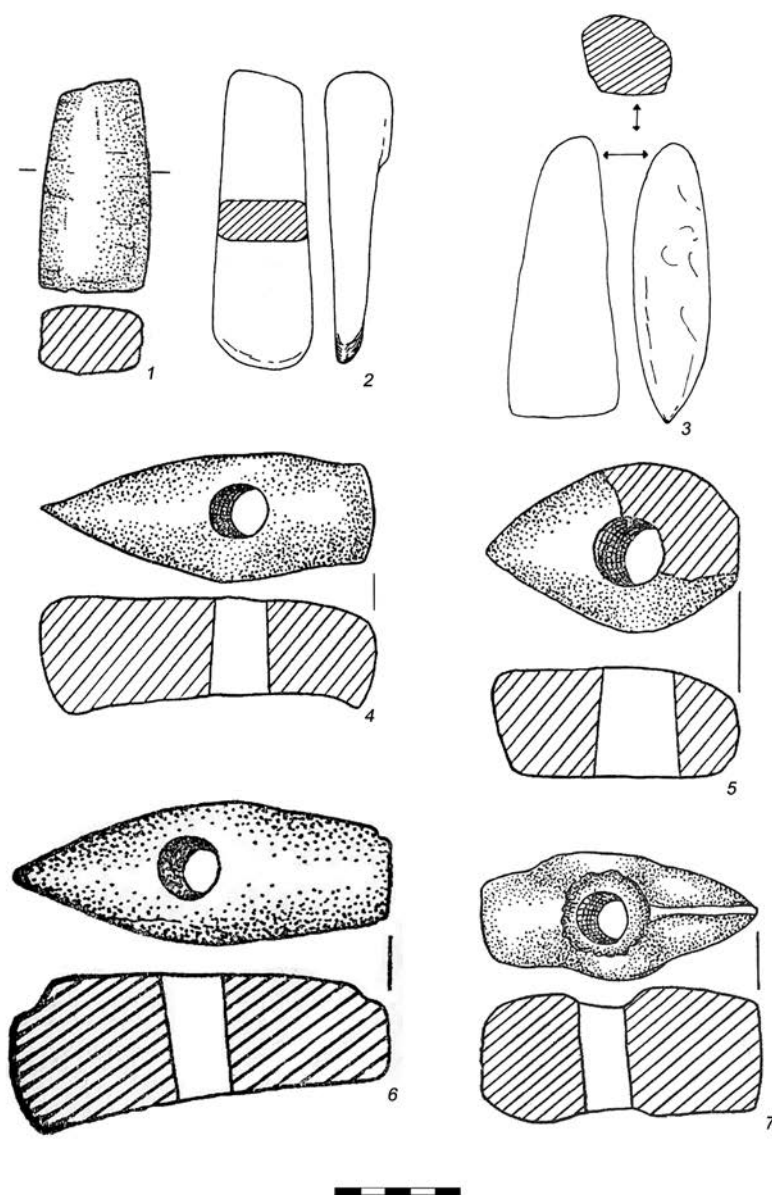

Рис. 17. Кам'яні вироби. 1 – Колоколин, курган 3, поховання 2; 2 – Кульчиці, курган 2; 3 – Красів, курган 1; 4 – Колоколин, курган 5; 5 – Колоколин, курган 4, поховання 2; 6 – Колоколин, курган 4, поховання 1; 7 – Баличі, курган 15 (за: 1, 4–7 – Свешніков, 1974, с. 37, 40, 41, рис. 6:13; 7:10,11,16; 8:6; 2, 3 – Sulimirski, 1968, fig. 9:4; 15:17)

Fig. 17. Flint artifacts. 1 – Kolokolyn, barrow 3, burial 2; 2 – Kulchytsi, barrow 2; 3 – Krasiv, barrow 1; 4 – Kolokolyn, barrow 5; 5 – Kolokolyn, barrow 4, burial 2; 6 – Kolokolyn, barrow 4, burial 1; 7 – Balychi, barrow 15 (by: 1, 4–7 – Свешніков, 1974, с. 37, 40, 41, рис. 6:13; 7:10,11,16; 8:6; 2, 3 – Sulimirski, 1968, fig. 9:4; 15:17)

Серед кам'яних виробів, виявлених у поховальних пам'ятках середнього етапу, потрібно згадати сланцеву сокиру із кургану 1 у Красові (рис. 17, 3) та кам'яну зернотерку, знайдену в кургані 12 у Кульчицях. Остання збереглася фрагментарно та виготовлена із сіро-жовтого пісковіку. Робоча поверхня виробу стерта від використання [Свешніков, 1970, с. 3]. Зазначимо, що всі виявлені із поховань у Сокальській гряді зернотерки також зроблені із каменя-пісковіку [Gazda, 2009, tabl. 1].

Вироби з бурштину. В ареалі поширення підкарпатської культури шнурової кераміки вироби з бурштину рідкісні, а в межах верхньодністровської групи відома лише одна знахідка із кургану 2 у Рокитному (рис. 15, 2) [Sulimirski, 1968, p. 145, fig. 19:21]. Прямих аналогій до прямокутної форми підвіски із отвором посередині на пам'ятках підкарпатської культури шнурової кераміки не віднаходимо. У подільській групі виявлено дві округлі підвіски з отвором посередині. Їх знайдено у курганах раннього (Дусанів) та пізнього (Хоростків) етапів [Свешніков, 1974, с. 61, 66–67, рис. 14:2; 15:14; Kozłowski, 1924, tabl. XXVII:10]. В ареалі любачівської групи вони не відомі. Натомість у краківсько-сандомирській групі виявлено три округлих підвіски із отвором посередині [Kozłowski, 1924, s. 66; Włodarczak, 2006, s. 42, 165, 167]. Також значна кількість янтарних виробів виявлена на пам'ятках ККА на Поділлі та Волині [Свешніков, 1983, с. 14–15, 16], а на янтарному диску із Івання ще й вигравірувано сцену з полювання [Свешніков, 1970, с. 10–11, табл. VI:2]. Пов'язувати підвіску із Рокитного із янтарним виробництвом ККА, безсумнівно, не можна, оскільки вироби із янтарю виявлені, щоправда в меншій кількості, у культурі лійчастого посуду, злочкій та інших культурах [Mazurkowski, 1983, s. 55–78; Rauhut, 1953, гус. 3–4]. Хоча, з другого боку, вплив населення ККА на населення, яке спорудило могильник у Рокитному також не можна заперечувати.

Кістяні вироби серед інвентаря пам'яток верхньодністровської групи практично невідомі через несприятливі ґрунти Прикарпаття. Виняток становить кістяний диск овальної форми, виявлений у кургані в Коропужі (рис. 15, 1). По центру диску зроблений округлий наскрізний отвір, а краї орнаментовані косими насічками, які утворюють мотив трикутника [Sulimirski, 1968, p. 125, fig 19:19]. Можливо, ця знахідка виконувала функцію пряслиця.

Висновки. Середній період верхньодністровської групи підкарпатської культури шнурової кераміки можемо назвати “класичним” у зв'язку із самобутнім розвитком культури. На цьому етапі кількість пам'яток, які складаються виключно з курганних захоронень, значно збільшується. Частина курганів зведена поруч з похованнями раннього етапу (могильник у Кульчицях). Кургани висотою здебільшого від 0,5 м до 1,2 м. Переважають насипи діаметром 16–20 м, подекуди – 10–15 м. Відомо декілька насипів, діаметр яких перевищує 20 м. Під насипами у центральній частині знаходилася вкопана у материк поховальна яма прямокутної форми, орієнтована довшою стороною по лінії північний схід – південний захід, рідше – захід-схід. У деяких похованнях зафіксовано залишки дерев'яних конструкцій (Болехівці, курган 4, 10, Кульчиці, курган 2). У трьох випадках навколо поховань виявлено валик овальної форми, який утворений викидом глини під час копання могили (Кульчиці, курган 12, Болехівці, курган 10, Нижні Гаї, курган 7). На основі небагатьох збережених скелетів можна припустити, що населення КШК ховало своїх покійників у скорченому стані на правому боці, головою на захід. Часто у похованнях або поруч з ними виявлено шматки вохри.

Значно краще представлена матеріальна культура спільнот верхньодністровської групи, зокрема керамічне виробництво. Серед форм посуду у класичному періоді трапляються амфори, кубки, горщики та миски. Більшість посуду – це двовушні амфори, ручки яких розміщені на максимальній опуклості тіла посудин або трохи вище. Вони різняться між собою формою та орнаментациєю. Верхня частина посудин, як правило, декорована заглибленим орнаментом у вигляді косих смуг, меандрів, овальних чи трикутних насічок тощо. З інших глиняних виробів, окрім посуду, виявлено конічної форми пряслице.

Чільне місце займають крем'яні та кам'яні вироби. Серед знарядь, виготовлених із кременю, домінують сокири, головним чином, клиноподібної форми, поверхня яких частково зашлифована. В поперечному перетині вони мають прямокутну, або наближену до прямокутної, форму. Виділимо також ножі на довгих пластинах та скребки. Наконечники до стріл – нетипова форма для поховань середнього етапу, вони відомі із одного поховання (Колоколин, курган 1, поховання 2). Кам'яні вироби складаються із бойових просвердлених та плоских сланцевих сокир, при цьому бойові сокири переважають. Серед предметів, які виготовлені з інших матеріалів, фіксуємо бурштинову підвіску з кургану 2 в Рогатині та кістяний диск з Коропужу.

Загалом, розвиток матеріальної культури спільнот верхньодністровської групи підкарпатської культури шнурової кераміки протікав у взаємозв'язку з попереднім "загальноєвропейським горизонтом" культури шнурової кераміки.

Відчутні значні впливи з боку культури лійчастого посуду та культури кулястих амфор, що частково простежено у комплексах рухомих матеріалів (кераміка, крем'яні та бурштинові вироби) деяких поховань, які не були відомі в попередньому періоді. Також спостережено спорідненість у розвитку матеріальної культури поховальних пам'яток Верхньої Наддністрянщини із іншими групами підкарпатської культури шнурової кераміки, що найбільш виразно виявляється у керамічному посуді, якому відомі аналоги у колі груп підкарпатської культури та поза ними. Розвиток керамічного виробництва верхньодністровської групи підкарпатської культури шнурової кераміки перебуває під значним впливом попереднього періоду, що простежено у формі виробів, орнаментативній та технології виготовлення. Завдяки аналізу поховальних пам'яток і виявлених там різного роду матеріалів із пам'ятками та речовими комплексами інших груп підкарпатської культури шнурової кераміки (в основному з любачівською та краківсько-сандомирською), можна побачити, що розвиток верхньодністровської групи у своєму класичному етапі протікав нерозривно та синхронно. Водночас спостерігаємо самотність розвитку верхньодністровської групи. Надалі відсутні ровики під курганами, які оточували поховання і були поширені у сусідніх групах (особливо у любачівській) та культурах.

Отже, на основі аналізу та порівняння матеріалів з пам'яток верхньодністровської групи із суміжними групами підкарпатської культури шнурової кераміки, можна припустити, що середній етап припадає на середину III тис до н. е. Більш точне датування ускладнюється відсутністю датованими точними методами пам'яток.

ЛІТЕРАТУРА

Артеменко І.І.

1963 Фатьяновской могильник на Олочинской горе // КСИА. – Москва. – Вып. 93. – С. 55–57.

1967 Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. – Москва. – 140 с.

1987 Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – Москва. – С. 35–51.

Березанська С.С.

1971 Середньодніпровська культура // Археологія Української РСР. – Т. 1. – Первісна археологія. – Київ. – С. 309–317.

Брюсов А.Я., Зимина М.П.

1966 Каменные сверленные боевые топоры на территории европейской части СССР. – Москва. – 98 с.

Бунятян К. П.

2005 Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України // Археологія. – Київ. – № 4. – С. 26–36.

Бунятян К. П.

2007 Середньодніпровська культура на території України: періодизація та хронологія // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Е. ССLIII. Праці археологічної комісії. – Львів. – С. 37–55.

Бунятян К. П.

2008 Хронологія та періодизація середньодніпровської культури Правобережної України // Археологія. – Київ. – № 2/2008. – С. 3–12.

Гавінський А.

2009 Поселення культури лійчастого посуду в Малих Грибовичах // МДАПВ. – Львів. – Вип. 13. – С. 172–197.

Грибович Р., Гупало В., Мацкевий Л., Петегурич В., Цигилик В.

- 1996 Роботи українсько-польської археологічної експедиції // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів. – С. 13–16.

Кобільник В.

- 1933 Могила ч. I, II, III в Городищі // Літопис Бойківщини. – Самбір. – Рік III. – Ч. 2. – С. 32–38.

Крайнов Д. А.

- 1987 Фатьяновская культура // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – Москва. – С. 58–75.

Кривальцэвіч М.

- 2004 Беларускае Палессе ў перыяд неаліту да эпохі бронзы: праблемы і перспектывы археалагічнага вывучэння // Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski. – Warszawa. – С. 135–162.

- 2004а Курган сярэдняпроўскай культуры на возеры Камарын каля Рагачова // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск. – № 19. – С. 32–57.

Крушельницька Л.І., Мацкевой Л.Г., Свєшніков І.К., Попович І.І., Балагурі Е.А., Герета І.П.

- 1982 Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині. – Київ. – Т. II. – 194 с.

Махнік Я., Павлів Д., Петегурич В.

- 2011 Стародавні кургани (III тис. до Р.Х.) у селі Гаї Нижні біля Дрогобича на Правобережжі верхнього Дністра. – Краків. – 216 с.

Махнік Я., Павлів Д., Петегурич В., Принада І.

- 2002 Кургани крайнього заходу Подільської височини // Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці археологічної комісії. – Львів. – Т. CCXLIV. – С. 481–505.

Михальчишин І.Р., Смішко Р.М.

- 1995 Виготовлення кам'яних бойових сокир на території Прикарпаття і Волині // МДАПВ. – Львів. – Вип. VI. – С. 259–264.

Отроценко В.В., Моця О.П.

- 1989 Обряд кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н.е. – I тис. н.е.) // Археологія. – Київ. – № 2/1989. – С. 20–31.

Павлів Д., Петегурич В.

- 2002 Дослідження Дрогобицької археологічної експедиції // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2001 р. Інформаційний бюлетень. – Львів. – С. 55–56.

Пастернак Я.

- 1936 Шнурова могила в Кульчицях // Літопис Бойківщини. – Самбір. – Ч. 7. – С. 1–4.

- 1987 Доісторичні та ранньоісторичні часи Комарна й околиці // Комарно і Рудки та околиця. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто. – С. 40–46.

Пелецишин М.

- 2004 Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині. – Тернопіль. – 160 с.

Свєшніков І. К.

- 1970 Звіт про роботу Львівської енеолітичної експедиції в 1969 р. – Львів. – 24 с. / НА ІУ. № 303.

- 1971 Культура шнурової кераміки західної частини УРСР // Археологія України. – Т. 1. – С. 292–308.

- 1974 Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – Київ. – 208 с.

- 1976 Довідник з археології України. Львівська область. – Київ. – 96 с.

- 1977 Звіт з роботи Дрогобицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1876 р. – Львів. – 38 с. / НА ІУ. – № 379.

- 1978 Звіт з роботи Ровенського загону Карпато-Волинської та Дрогобицької і Звенигородського загонів Львівської обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1977 р. – Львів. – 36 с. / НА ІУ. – № 389.

Свешников И. К.

- 1986 Культура шаровидных амфор // Археология СССР. Свод археологических источников – Москва. – 88 с.
1990 Культура шнуровой керамики // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо. – Киев. – С. 49–57.

Смішко М., Пелецишин М.

- 1962 Поселення культури лійчастого посуду в с. Малі Грибовичі, Львівської області // МДАПВ. – Київ. – Вип. 4. – С. 28–43.

Шапошникова О.Г.

- 1971 Ямна культура // Археологія Української РСР. – Т. 1. – Первісна археологія. – Київ. – С. 263–281.

Bagińska J.

- 1997 Cmentarzysko kurhanowe kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej – stanowiska: Łubcze 37, Wierszczyca 1 // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin–Chełm–Zamość. – Т. II. – S. 45–52.

Bagińska J., Koman W.

- 1991 Badania nad kurhanami kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej // Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce Środkowowschodniej. – Lublin. – S. 73–87.

Bagińska J., Machnik J.

- 2003 Wyniki ratowniczych badań zniszczonego kurhanu na stanowisku 31 w Wierszczycy, pow. Tomaszów Lubelski na Grzędzie Sokalskiej. Wyodrębnienie grupy sokalskiej kultury ceramiki sznurowej // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin. – Т. VI. – S. 38–57.

Bagińska J., Machnik J.

- 2007 Pasterze u schyłku neolitu i początku epoki brązu // Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny. – Lublin. – S. 61–83.

Balcer B.

- 1983 Wytwórczość narzędzi krzemienych w neolicie ziem Polski. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź. – 338 s.

Balcer B., Machnik J., Sitek J.

- 2002 Z pradziejów Roztocza na ziemi zamojskiej. – Kraków. – 230 s.

Bargieł B., Florek M., Libera J.

- 2001 Groby ludności ceramiki sznurowej i mierzanowickiej ze stanowiska 1 w Malicach Kościelnych, woj. świętokrzyskie // Sprawozdania Archeologiczne. – Kraków. – Т. 53. – S. 231–259.

Bryk J.

- 1936 Badania archeologiczne w Ostapiu na Podolu // Światowit. – Warszawa. – XVI. – S. 117–144.

Buchvaldek M.

- 1961 Z problematyki kultury ceramiki sznurowej w Europie // Odbitka ze sprawozdań z posiedzeń komisji oddziału PAN w Krakowie. – Styczeń-czerwiec. – S. 12–17.

Buchvaldek M., Koutecký D.

- 1970 Vikletice ein schnurkeramisches Gräberfeld. – Praha. – 308 s.

Chizzola A.

- 1903 Prähistorische Funde aus Westgalizien // Jahrbuch der Königlich Kaiserlichen Zentralkommission für Kunst und Historische Denkmäler. – 1/1. – Wien. – S. 139–152.

Cynkałowski A.

- 1961 Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa. – 265 s.

Cvrková M., Koutecký D., Brus Z.

- 1991 Pohřebiště se šňůrovou keramikou v Ústí n. L. – Trmicích a Stadicích. Doplněk ke Katalogu šňůrové keramiky v Čechách III // Katalogy šňůrové keramiky v Čechách IV–VI. – Praha. – S. 9–38.

Dzieduszycka-Machnikowa A.

- 1960 II sprawozdanie z badań wykopaliskowych na cmentarzysku kurhanowym kultury ceramiki sznurowej w Brzezinkach, pow. Lubaczów // SA. – Wrocław–Warszawa–Kraków. – Т. X. – S. 9–15.

Gancarski J., Machnikowie A. i J.

- 1986 Wyniki badań kurhanu A kultury ceramiki sznurowej we wsi Bierówka, gmina Jasło, w województwie Krośnieńskim // AAC. – Kraków. – T. XXV. – S. 57–87.

Gazda L.

- 2009 Analiza zabytków kamiennych z grobów podkurhanowych na Grzędzie Sokalskiej // Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006 / Aneks II. – Kraków. – S. 309–315.

Głosik J.

- 1962 Wołyńsko-podolskie materiały z kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym muzeum archeologicznym w Warszawie // Materiały starożytne. – Warszawa. – T. VIII. – S. 125–216.

Hensel W.

- 1988 Polska starożytna. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź. – 721 s.

Furmanek M.

- 2003 Znaleździisko amfory typu “A” kultury ceramiki sznurowej z Książenic, woj. Śląskie, a niektóre problemy osadnictwa neolitycznego we wschodniej części Górnego Śląska // SA. – Kraków. – T. LV. – S. 9–32.

Janusz B.

- 1918 Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów. – 310 s.

Jarosz P.

- 2011 Kurhany kultury ceramiki sznurowej na pogórzach i wysoczyznach karpackich // Пам'ятки Тустані в контексті освоєння українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі. Тези. Міжнародна наукова конференція. 6–7 жовтня. – Львів–Тустань. – С. 17–19.

Kaczanowaki P., Kozłowski J.

- 1998 Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.). – Kraków. – 382 s.

Kempisty A.

- 1989 Kultura ceramiki sznurowej // Pradzieje ziem polskich. T. I. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Część 1. Epoka kamienia. – Warszawa–Łódź. – S. 262–300.

Koman W.

- 1997 Sprawozdanie z badań kurhanu na stan. 27 w Łubczu, woj. zamojskie // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin–Chełm–Zamość. – T. II. – S. 37–44.
- 1998 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych kurhanu kultury ceramiki sznurowej na stan. 3 w Hubinku, woj. zamojskie // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin–Chełm–Zamość. – T. III. – S. 61–68.
- 1999 Wyniki ratowniczych badań kurhanu nr 2 kultury ceramiki sznurowej w Łubczu na stan. 25, pow. Tomaszów Lubelski // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin. – T. IV. – S. 41–56.

Kozłowski L.

- 1924 Młodsza epoka kamienna w Polsce (Neolit). – Lwów. – T. II. – Z. 2. – 242 s.
- 1939 Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej. – Lwów. – 104 s.

Krzak Z.

- 1973 Zagadnienie kultury złockiej // Z badań nad neolitem i wczesną epoką brązu w Małopolsce. Prace Komisji archeologicznej. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – T. XII. – S. 122–139.

Libera J.

- Od łowców mamutów do pierwszych pasterzy // Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy. – S. 21–43.

Libera J.

- 2009 Materiały krzemienne z badań kurhanów kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej // Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006 / Aneks I. – Kraków. – S. 283–308.

Liguzińska-Kruk Z.

- 1989 Kurhan kultury ceramiki sznurowej w Pałeczniczy, woj. Kielce // SA. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź. – T. XL. – S. 113–127.

Luba-Radzimiński Z.

- 1879 Dalsze poszukiwania archeologiczne w pow. Ostrogskim na Wołyniu // ZWAK. – Kraków. – T. III. – S. 61–69.

Machnik J.

- 1960 Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w Karpatach polskich // AAC. – Cracoviae. – T. II. – Z. 1–2. – S. 55–86.

Machnik J.

- 1961 Badania archeologiczne w Roztoczu Lubelskim w 1959 roku // Sprawozdania archeologiczne. – Wrocław–Warszawa–Kraków. – T. XII. – S. 89–101.
- 1962 Grób kultury ceramiki sznurowej w miejscowości Teresin, pow. Proszowice // SA. – Wrocław–Warszawa–Kraków. – T. XIV. – S. 308–311.
- 1963 Uwagi o związkach kultury ceramiki sznurowej z kulturą trypolską // Sprawozdania z posiedzeń komisji oddziału PAN w Krakowie. – Styczeń–czerwiec. – S. 63–67.
- 1964 Groby kultury ceramiki sznurowej w Książnikach Wielkich, pow. Kazimierza Wielka // Studia i materiały do badań nad neolitem Małopolskim. Prace Komisji Archeologicznej. – Wrocław–Warszawa–Kraków. – N 4. – S. 339–372.
- 1966 Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce. – Wrocław–Warszawa–Kraków. – 266 s.
- 1979 Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu Górnego Dniestru // AAC. – Cracoviae. – T. XIX. – S. 51–71.
- 1979 Krąg kultury ceramiki sznurowej // Prahistoria ziem polskich. – Wrocław. – T. II. – Neolit. – S. 337–411.
- 1992 Aus den forschungen über die Schnurkeramikultur auf dem nördlichen Vorfeld des Niederen Beskid // AAC. – Cracoviae. – T. XXXI. – S. 69–90.
- 1994 Najstarsi rolnicy i pasterze w Karpatach w świetle archeologicznych badań polsko-słowackich i polsko-ukraińskich // RP. – Przemyśl. – T. XXIX–XXX. – Z. 1. – S. 3–10.

Machnik J., Bagińska J., Koman W.

- 2009 Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006. – Kraków. – 280 s.

Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W.

- 2005 Z badań nad najdawniejszymi dziejami rejonu Drohobycza // Drohobycz miasto wielu kultur. – Rzeszów. – S. 9–59.
- 2006 Recapitulation of the Archaeological Research and Outline of the History of the Earliest Settlement on the Sambir Upland (including the Strvjaż river basin) and the Drohobycz upland // Environment and man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Results of the research of the Polish-Ukrainian Expedition. Prace komisji prehistorii Karpat. – Kraków. – T. III. – S. 228–243.

Machnik J., Pilch A.

- 1997 Zaskakujące odkrycie zabytków kultury środkowodnieprzańskiej w Młodowie-Zakąciu koło Lubaczowa, w woj. Przemyskim // SA. – Kraków. – T. XLIX. – S. 143–170.

Machnik J., Sosnowska E.

- 1998 Kurhan ludności kultury ceramiki sznurowej z przełomu III i II tysiąclecia przed Chrystusem w Woli Węgierskiej, gm. Roźwienica, woj. Przemyskie (Badania archeologiczne w 1997 r.) // RP. – Przemyśl. – T. XXXIV. – Z. 3. – S. 3–20.

Manasterski D.

- 2009 Pojezierze Mazurskie u schyłku neolitu na początku epoki brązu w świetle zespołów typu Ząbie-Szestno. – Warszawa. – 327 s.

Mazurowski R.

- 1983 Bursztyn w epoce kamienia na ziemiach polskich // Materiały starożytne i wczesnośrednio-wieczne. – Warszawa. – T. V. – S. 7–134.

Rauhut D.

- 1953 Grób kultury ceramiki sznurowej (grupa złocka), znaleziony na stanowisku Pole Grodzisko I we wsi Złota, powiat Sandomierz // WA. – Warszawa. – T. 19. – Z. 1. – S. 54–79.

Sarnowska W.

- 1975 Kultura unietycka w Polsce. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – T. II. – 208 s.

Ścibior J., Ścibior J.

- 1990 Sandomierz 78 – wielokulturowe stanowisko z przełomu neolitu i epoki brązu. Badania ratownicze w 1984 roku // SA. – Kraków. – T. XLII. – S. 157–201.

Śmiszko M.

- 1935 Stanowisko wczesnorzymskie w Kołokolinie, pow. Rohatyński // WA. – Warszawa. – T. XIII. – S. 155–164.

Struve K.W.

- 1955 Die Einzelgrabkultur in Schleswig – Holstein und ihre kontinentalen Beziehungen. – Neumünster.

Sulimirski T.

- 1935 Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego // ZOW. – Poznań–Warszawa. – T. X. – Z. 2. – S. 20–28.

- 1957–1959 Polska przedhistoryczna. – Londyn. – C. II. – 397 s.

- 1968 Cordet ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. – London. – 227 s.

Wiklak H.

- 1971 Stanowiska kultury ceramiki sznurowej w Polsce Środkowej // Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – T. I. – S. 35–63.

Włodarczak P.

- 2006 Kultura ceramiki sznurowej na wyżynie Małopolskiej. – Kraków. – 346 s.

Maria VOJTOVYCH

SITES OF MIDDLE STAGE OF CORDED WARE CULTURE ON THE TERRITORY
OF UKRAINIAN SUB-CARPATHIAN REGION

Article is dedicated to sites of the middle stage of Verkhnyodnistrovs'ka group of Podkarpats'ka Corded ware culture. These materials are much better represented than complexes of early group. Thirty-two under-barrow burials are referred to this stage. Settlements of middle stage are still unknown. As a result, the features of funeral rites of population of Corded Ware culture of the region of Ukrainian Carpathians are analyzed at the article. Special attention is paid to the analysis of burial goods: pottery, flint and stone tools.